

यशवंतराव
चब्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

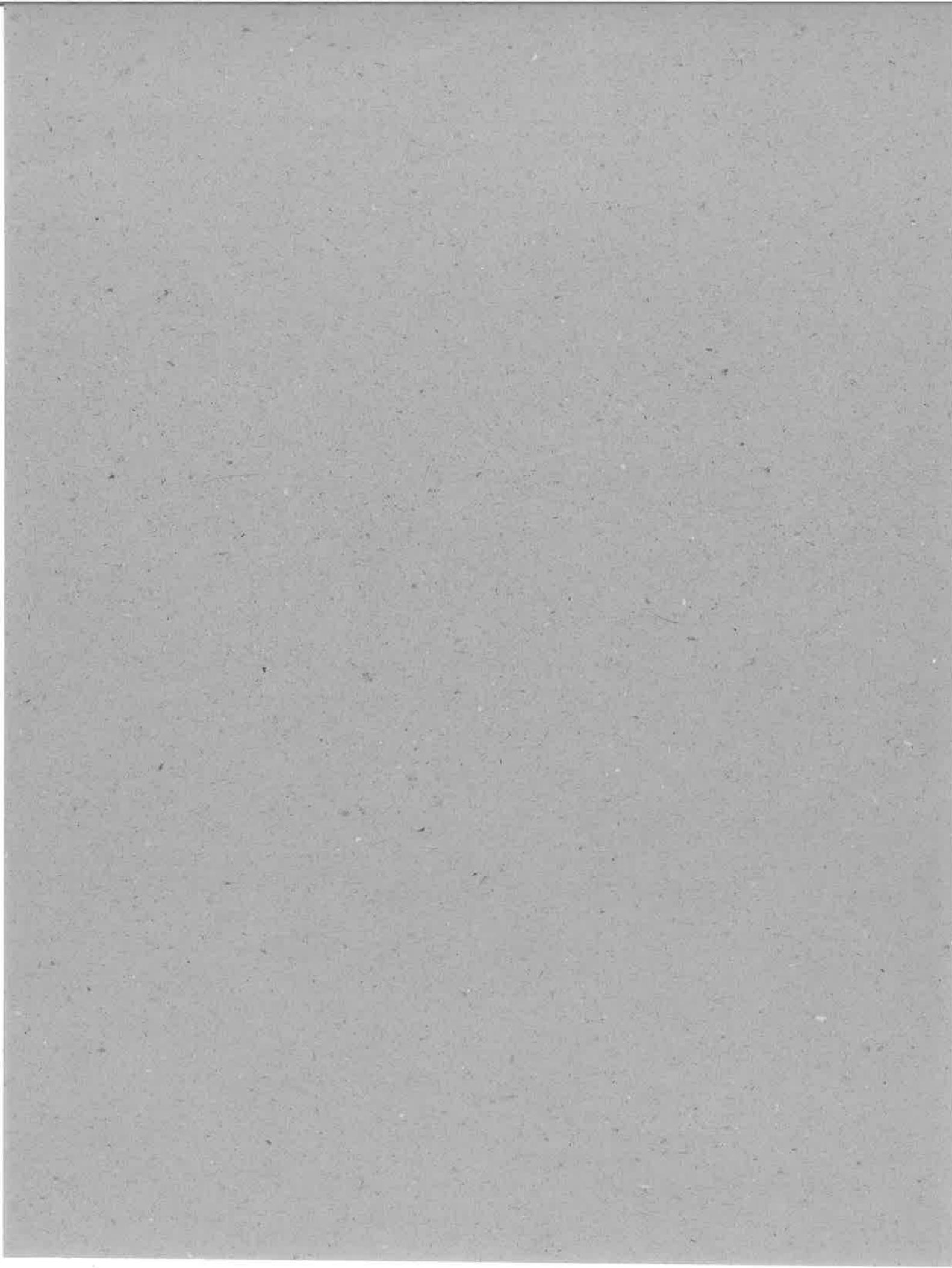
HIS 310

आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास

मुक्तपृष्ठ : अविनाश भरणे /AA-03-352

१. ब्रिटिश वसाहतवाद आणि महाराष्ट्र

यशवंतराव
चब्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

आधुनिक महाराष्ट्रातील
परिवर्तनाचा इतिहास

पुस्तक पहिले

ब्रिटिश वसाहतवाद आणि महाराष्ट्र

लेखक : प्रा. डॉ. ह. म. घोडके, प्रा. रं. ना. गायधनी

घटक १ : ईस्ट इंडिया कंपनीची महाराष्ट्रातील वाटचाल (१६०० ते १८५८) १

घटक २ : १८५७ च्या लढ्यातील महाराष्ट्राचे योगदान ११

घटक ३ : इंग्रजी अमदानीतील आर्थिक धोरण २८

घटक ४ : संस्थानिकांच्या प्रभावाखालील महाराष्ट्र ३८

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. राजन वेळूकर

प्र. कुलगुरु : डॉ. पंडित पलांडे

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे (अध्यक्ष)

संचालक

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. पंडित पलांडे

संचालक, वाणिज्य व्यवस्थापन विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नारायण चौधरी

प्रपाठक

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. नरेंद्र बोखारे

समाजशास्त्र विभाग

पुणे विद्यापीठ

पुणे

डॉ. उमेश राजदेवकर

वरिष्ठ अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्रीमती शिवरंजनी पांडे

अधिव्याख्याती

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. शरणकुमार लिंबाळे

प्रपाठक,

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा,
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

डॉ. सुरेश पाटोल

अधिव्याख्याता,

विद्यार्थी मूल्यमापन तंत्रज्ञान केंद्र
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. नामदेवराव शिंदे

सहायक संचालक

विभागीय व अभ्यासकेंद्रे व्यवस्थापन केंद्र
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. विजय पाईकराव

अधिव्याख्याता, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा
य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. यशवंत कळमकर

२४१०, सोनगिरवांडी

वाई - ४१२८०३४

प्रा. हिंदुराव वायदंडे

असिस्टट लायब्ररीयन

आय. आय. टी., मुंबई

श्री. महेश म्हात्रे

संपादक,

नागपूर तरुण भारत

नागपूर - ४४००१०

प्रा. शैलेंद्र देवलणकर

१५, रुक्मिणी अपार्टमेंट

चेतनानगर

ओरंगाबाद - ४३१००१.

डॉ. सरल धारणकर

१२, ओमकार

पाटील लेन ३, कॉलेज रोड

नाशिक - ४२२००५

राज्यस्तरीय अभ्यासक्रम समिती

डॉ. हरिभाऊ अ. फडके

(सेवानिवृत्त प्राध्यापक

कुरुक्षेत्र विद्यापीठ)

‘अंकुर’, प्लॉट नं. २,

बिल्डिंग नं. ३, नरसिंहनगर, नाशिक

डॉ. सुहास राजदेवकर

इतिहास विभाग प्रमुख

बिटको कॉलेज, नाशिकरोड

डॉ. राजा दीक्षित

इतिहास विभाग

पुणे विद्यापीठ, गणेशखिंड

पुणे

प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर

१२, ओमकार, पाटील लेन नं. ३

कॉलेज रोड, नाशिक

डॉ. ना. गो. भवरे

पद्मपाणी, प्लॉट नं. १८

बिल्डर्स सोसायटी, नंदनवन कॉलनी

औरंगाबाद

प्रा. रं. ना. गायधनी

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख

स. प. महाविद्यालय, पुणे)

३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड

नाशिक

प्रा. उमेश बागाडे

इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ

औरंगाबाद

डॉ. प्रभाकर देव

रघुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नांदेड

प्रा. डॉ. आर. एस. मोरवंचीकर

(सेवानिवृत्त विभाग प्रमुख, सेंटर फॉर

ट्रिज्या ॲंडमिनिस्ट्रेशन, औरंगाबाद)

१६, संभाजी नगर, पहाड़सिंगपुरा

मकबन्याच्या मार्गे, औरंगाबाद

प्रा. डॉ. शांता कोठेकर

इतिहास विभाग

नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रा. डॉ. ज. वि. नाईक

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख

मुंबई विद्यापीठ)

१२/२६८, स्वरंगंगा, चैतन्यनगर

वाकोला ब्रिजजवळ, सांताकूळजा

(पश्चिम), मुंबई

डॉ. अरुण भोसले

इतिहास विभाग

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

लेखक

प्रा. डॉ. ह. म. घोडके

डी. ३/१००४, १० वा मजला,
लोकउपवन (फेज २), वसंतविहार

परिसर, पोखरण रस्ता क्र. २, ठाणे.

प्रा. रं. ना. गायधनी

३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड

नाशिक - ४२२००५

संपादक

प्रा. रं. ना. गायधनी

३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड

नाशिक - ४२२००५

अनुदेशन संपादन

डॉ. उमेश राजदेवकर

वरिष्ठ अधिव्याख्याता, मानव्यविद्या
व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

(दूरशिक्षण परिषदेच्या अनुदानातून प्रथम आवृत्तीचे प्रकाशन)

© २००४, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२२२२२२२ □ प्रथम प्रकाशन: ऑगस्ट २००४ □ प्रकाशन क्र.: १२२९

□ अक्षरजुल्हणी : मे. मुक्ता एंटरप्रायजेस, नाशिक. □ पुनर्मुद्रण : जुलै २००५

□ मुख्यपृष्ठ छपाई : श्री. सुनील चौधरी, मे. देवगिरी ऑफसेट, प्लॉट नं. ए-३२, नाईस, सातपूर, नाशिक ४२२००७

□ मुद्रक : श्री. श्रीधर भारत, मे. अमित इंडस्ट्रीज, प्लॉट नं. डी-१/३७ अंडिशनल एम.आय.टी.सी.एरिया, अंबळ, नाशिक ४२२०१०.

□ प्रकाशक : डॉ. एन. आर. कापडणीस, कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२२२२२२२.

ISBN 81-8055-085-0

कुलगुरुंचे मनोगत

द्वितीय वर्ष बी. ए. शिक्षणक्रम यशस्वीरित्या पूर्ण केल्याबद्दल प्रथमतः आपले हार्दिक अभिनंदन...!

आता आपण तृतीय वर्षात प्रवेश घेतला आहे. पुनर्चित अधिष्ठान अभ्यासक्रमात तृतीय वर्ष बी.ए. शिक्षणक्रमात काही आमूलाग्र बदल करण्याचे विद्यापीठाने ठरविले व तशा प्रकारचे बदल करण्यात येत आहेत. पूर्वीचा बी.ए. शिक्षणक्रम हा १६ श्रेयांकांचा होता. पुनर्चनेनुसार हा शिक्षणक्रम १०८ श्रेयांकांचा बनविण्यात आला आहे. पूर्वीच्या शिक्षणक्रमात एकाच विषयाची वा अभ्यासक्रमाची ८ पुस्तके होती. नवीन रचनेनुसार आता प्रत्येक अभ्यासक्रमाची ३ पुस्तके असतील व प्रत्येक पुस्तक हे २ श्रेयांकांचे असेल. एकाच विषयाची ८ पुस्तके पाहून अनेक विद्यार्थ्यांना एक प्रकारचे दडपण वाटत असे. ते दूर करण्यासाठी पुस्तकांची संख्या कमी करण्याचा निर्णय घेण्यात आलेला आहे. अधिष्ठान अभ्यासक्रमाची पुनर्चना करताना काही निश्चित असे उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवून ही रचना करण्यात आलेली होती. उदाहरणार्थ, सामाजिक शास्त्रांच्या अधिष्ठान अभ्यासक्रमात इतिहास, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र व भूगोल या विषयांतील महत्त्वाच्या संकल्पना, तच्चे यांची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देण्यात आली होती. आशयाची ही मांडणी करताना त्या विशिष्ट विषयात विद्यार्थ्यांच्या मनात काही गोडी निर्माण होईल व पुढे तो विषय विशेष स्तरावर निवडण्याची क्षमता त्यांच्यात कशी निर्माण होईल, हे उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवण्यात आले होते. विशेष स्तरावर विषय शिकण्याची विद्यार्थ्यांची गरज, वाढती मागणी विचारात घेऊन विद्यापीठाने काही विषय विशेष स्तरावर उपलब्ध करून देण्याचे ठरविले आहे. त्यानुसार इतिहास हा एक विषय आहे. आता विद्यार्थ्यांना विशेष स्तरावरील बी.ए. पदवी प्राप्त करता येईल. यानंतर भविष्यात लवकरच विशेष विषयातील पदव्युत्तर पदवी शिक्षणक्रम उपलब्ध करून देण्याचा विद्यापीठाचा मानस आहे.

सोप्या भाषेत लिहिण्यात आलेली स्वयं-अध्ययन पुस्तके, ध्वनिफिती, चित्रफिती यांच्या जोडीलाच विद्यार्थ्यांची गरज विचारात घेऊन विविध शैक्षणिक कार्यक्रम जे विविध विषयांत तयार करण्यात येतात, त्यांचे नियमित प्रक्षेपण आठवड्यातून दोनदा सह्याद्री वाहिनीवरून करण्यात येते. या कार्यक्रमांतून विविध तज्ज्ञांच्या मुलाखती, चर्चा यांतून आपल्या विषयातील अलीकडच्या घडामोडी, प्रगती यांची माहिती विद्यार्थ्यांना प्राप्त होते. याशिवाय विद्यार्थी आपल्या विविध शंका घरबसल्या दूरध्वनीवरून आकाशवाणीमार्फत विद्यापीठातील शिक्षक, अधिकारी यांच्याशी बोलून दूर करू शकतात. सध्या महिन्यातून एकदा ही सोय उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. याशिवाय विद्यार्थीसाठी दरमहा प्रसिद्ध होणाऱ्या 'संवाद' पत्रिकेद्वारे विद्यार्थ्यांना विविध विषयांचे मार्गदर्शन, परीक्षेसंबंधी मार्गदर्शन, आदर्श उत्तरे कशी लिहावीत, इत्यादींसंबंधी विषयवार मार्गदर्शन करण्यात येते. दूरशिक्षण पद्धतीत विद्यार्थी व विद्यापीठ यांच्यात अधिकाधिक संपर्क, संवाद प्रस्थापित व्हावा, दूरशिक्षणातील विद्यार्थ्यांना नेहमीच हवाहवासा वाटणारा 'मानवी आधार' प्राप्त व्हावा, हा विद्यापीठाचा सदैव प्रयत्न आहे.

पुनर्चित शिक्षणक्रमात विद्यार्थ्यांना विशेष, ऐच्छिक व पूरक अभ्यासक्रम निवडण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. मराठी, इंग्रजी, मानसशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र व अर्थशास्त्र या विषयांबोरोबरच ग्रंथालय व माहितीशास्त्रातील अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यात आलेला आहे. समाजाच्या गरजांनुसूप विविध शिक्षणक्रम, अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्याचा त्याचबोरोबर विज्ञान-तंत्रज्ञानातील प्रगतीचा शैक्षणिक कार्यासाठी वापर करून विद्यार्थ्यांना कमी खर्चात, आपला कामधंदा सांभाळून शैक्षणिक प्रगतीची संधी उपलब्ध करून देण्याचा विद्यापीठाचा सतत प्रयत्न आहे. आपण जितक्या चांगल्या गुणवत्तेने शिक्षणक्रम पूर्ण कराल, अवतीभवतीच्या जितक्या जास्तीत जास्त लोकांना या दूरशिक्षण पद्धतीचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांनाही शैक्षणिक प्रगती साध्य करण्यासाठी प्रवृत्त कराल तितके चांगले या प्रयत्नास अधिक यश येईल. दूरशिक्षण पद्धती ही संपूर्ण समाजासाठी, त्यांच्या गरजांनुसूप शिक्षणक्रम उपलब्ध करून देण्यासाठी व याबोरोबरच त्यांना आपली दैनंदिन नोकरी, रोजगार सांभाळून शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणारी पद्धती आहे. या पद्धतीस समाजाकडून जितका चांगला प्रतिसाद मिळेल तितकी ही पद्धती बळकट होईल व संपूर्ण समाजाला त्याचा कायदा होईल.

प्रस्तुतच्या ‘आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास’ (HIS 310) या अभ्यासक्रमात आपण ब्रिटिश सत्तेचे महाराष्ट्रावरील परिणाम आणि राष्ट्रीय आंदोलनात महाराष्ट्राची भूमिका याचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत. इंग्रज भारतात व्यापारी वेषात आले. मराठी सत्तेचा पराभव करून आपले केवळ राजकीय प्रभुत्वच नव्हे तर सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक कल्पनाही त्यांनी एतदेशीयांवर लादल्या. शिवाजी राजेनी लहान व्यातच मोठ्या धैर्याचे दर्शन घडवून मराठी राज्य स्थापन केले. बाळाजी विश्वनाथ, थोरला बार्जीराव यांनी इंग्रजांना विरोध करून मराठेशाहीला वैभवाचे दिवस प्राप्त करून दिले. १८५७ चा उठाव हा भारताच्या इतिहासातील एक क्रांतिकारक घटना मानली जाते. १८५७ पूर्वीही सावंतवाडी, सातारा, कोल्हापूर, आदी संस्थानांत उठाव घडून आले होते. महाराष्ट्रातील भिळ, रामोशी, कोळी व बेरड या जमातींनीही उठावात आपले योगदान दिलेले आहे. १८५७ चा स्वातंत्र्य संग्राम जरी अपयशी झाला असला तरी यातूनच वासुदेव बळवंत फडके आणि चाफेकर बंधू यांची सशस्त्र क्रांतिकारकता निर्माण झाली हे आपणास विसरून चालणार नाही. संस्थानिकांच्या काळातही महाराष्ट्रात सुधारणेचे वारे वाहू लागले होते. राजर्षी शाहू महाराज यांनी आपल्या संस्थानांत शिक्षणाच्या सोयी पुरविल्या. समाजातील तळागाळाच्या लोकांना शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक स्तरांत स्थान देऊन जगण्याचा हक्क प्राप्त करून दिला. संस्थानांतील या परिस्थितीचा अभ्यास आपण या अभ्यासक्रमात करणार आहात.

आधुनिक भारताच्या इतिहासात महाराष्ट्र राज्याने मोठे योगदान दिलेले आहे. स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्राने विविध क्रांतिकारक, विचारवंत व सामान्यजन यांच्या माध्यमातून हे योगदान दिलेले आहे. संपूर्ण भारताचा राष्ट्रीय इतिहास अभ्यासताना आपल्याला प्रादेशिक इतिहास विसरून चालणार नाही. महाराष्ट्रातील प्रबोधन व धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिवर्तन यांतून यास मोठी शक्ती प्राप्त झाली. महाराष्ट्रात घडून आलेल्या धार्मिक प्रबोधन, सुधारणावादी चळवळी, कामगार चळवळी व सांस्कृतिक बदल यांचाही अभ्यास या दृष्टीने आपल्याला करता येईल.

प्रत्यक्ष राष्ट्रीय आंदोलनात महाराष्ट्राने मोठे योगदान दिले, मोठा सहभाग दिला. अनेक लहान मोठे उठाव इंग्रजांविरुद्ध करण्यात आले. अनेक सामान्यजनांत क्रांतिकारकांनी राष्ट्रीयत्वाची प्रखर भावना निर्माण केली. बलाढ्य अशा इंग्रज सत्तेविरुद्ध केवळ एकत्र येऊन, राष्ट्रवादाचे प्रखर दर्शन घडवून एवढ्या ‘मोठ्या प्रबल सत्तेला परतवून लावणे फार मोठे काम होते. लोकमान्य टिळकांनी जहाल विचारसरणीतून सामान्यजनात त्याच्यप्रमाणे विविध राजकीय पक्षांतदेखील चैतन्याचे वातावरण निर्माण केले. ‘स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व मी तो मिळवणारच !’ या घोषणेने संपूर्ण समाजात चेतना निर्माण झाली. महात्मा गांधींनी सत्य व अहिंसा या दोन तत्त्वांच्या आधारे हा लढा अधिक तीव्र केला. समाजातील तळागाळातील लोकांना एकत्र करून संपूर्ण ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध उभे केले. मिठाचा सत्याग्रह, चलेजाव चळवळ यांसारख्या संपूर्ण समाजाच्या चळवळी निर्माण केल्या, परंतु याबोरोबरच भारतीय समाजातील अंतर्गत सुधारणांनाही त्यांनी प्राधान्य दिले. स्वदेशी, ग्रामोद्धार, स्त्रियांचा उद्धार, जातिभेद नष्ट करणे, सामाजिक ऐक्य व सामंजस्य यांना त्यांनी मोठे महत्त्व दिले. आर्थिक गुलामगिरीस त्यांनी विरोध केला व स्वदेशीचे तत्त्व त्यासाठी वापरले. महाराष्ट्रात इंग्रज अमदानीत झालेले विविध उठाव, लोकमान्य टिळक व महात्मा गांधी यांचे योगदान, विविध संस्थानांत घडून झालेली आंदोलने यांचाही अभ्यास आपण या अभ्यासक्रमात करणार आहात.

या अभ्यासक्रमातून आपणास भारताच्या राष्ट्रीय आंदोलनात महाराष्ट्राने बजावलेली भूमिका व केलेले योगदान यांची माहिती होईल.

अभ्यासक्रम यशस्वीपणे पूर्ण करण्यास मी आपणास शुभेच्छा देतो !

आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (HIS 310)

प्रस्तावना

‘आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास’ (HIS 310) हा तृतीय वर्ष बी.ए. इतिहास विषयाचा विशेष स्तरावरील अभ्यासक्रम आहे. या अभ्यासक्रमात एकूण ३ पुस्तके आहेत.

इंग्रज व्यापाराच्यांच्या वेषात भारतात आले. प्रारंभी मराठी अधिपतींनाही ही जमात व्यापारासाठीच आली असे वाटले. परंतु नंतर ईस्ट इंडिया कंपनीने साम्राज्यवादी संघर्ष करून आपले प्रभुत्व निर्माण केले. इंग्रजांनी कोकणात राजापूर येथे वर्खार उघडली. तह करून मराठ्यांकडून अनेक सवलती प्राप्त करून घेतल्या. मराठे यादवीचाही त्यांनी फायदा घेण्याचा प्रयत्न केला. नानासाहेबांचे पेशवेपद सुरक्षित राखण्यात त्यांना मदत केली. राधोबांच्या घरभेदी कारवायांमुळे मराठ्यांच्या राजकारणात इंग्रजांनी प्रवेश केला. इंग्रज-मराठा यांच्यात ३ युद्धे झाली. १८१७ ते १८१८ या काळात बाजीरावाने पुढाकार घेऊन मराठ्यांची एक मोठी आघाडी इंग्रजांविरुद्ध उभी करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यास यश आले नाही. आणि मराठेशाहीची विनाशाकडे वाटचाल सुरु झाली.

१८५७ चा उठाव हे भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे पर्व मांनले जाते. १८५७ च्या उठावास मराठी लोकांनी नेतृत्व पुरविले. या उठावात मुस्लीम, विविध जमाती यांचा सहभाग तर होताच शिवाय दक्षिणेतही उठावाचे लोण पोहोचले होते. अर्थात १८५७ पूर्वीही विविध संस्थानांत इंग्रजांविरुद्ध जसे सावंतवाडी, सातारा, कोल्हापूर, नरगुंड आदी ठिकाणी उठाव झाले. रामोशी, भिली, कोळी या जमातींनीही उठावात आपले योगदान दिले. १८५७ चा उठाव अषयशी ठरला. परंतु या उठावाचे ऐतिहासिक महत्त्व त्यामुळे कमी होत नाही. वासुदेव बळवंत फडके व चाफेकर बंधू यांची सशस्त्र क्रांतिकारकता ही या उठावाचे फळ होती.

इंग्रजांच्या प्रवेशापूर्वी प्रदेशाचे आर्थिक धोरण पारंपरिक होते. शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांना अनेक सवलती दिल्या. पिकाखालील जमिनीचे प्रमाण वाढव्यावर भर दिला. चौथाई, सरदेशमुखी आकारली जात असे. इंग्रजांच्या अमलाखाली महाराष्ट्र आल्यावर रथतवारी पद्धती लागू करण्यात आली. परिणामी शेतकऱ्यांचे नुकसान झाले. नगदी पिके घेण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढला. यांत्रिकीकरण, शहरीकरण यांमुळे हस्तोद्योगांचा न्हास झाला.

मध्यवर्ती सत्ता दूरच्या भागांवर नियंत्रण ठेवू शकत नसल्याने संस्थाने उदयास आली. ब्रिटनची राणी भारताची सर्वोच्च शासक असल्याने संस्थानांवर ब्रिटिश रेसिंटेंट, पॉलिटिकल एजंट नेमून संस्थानांच्या कारभारात हस्तक्षेप करण्यात येत असे. संस्थानांना अंतर्गत कारभारात स्वातंत्र्य देताना आपल्या सरकारच्या हितसंबंधाना बाधा येणार नाही याची खबरदारी ब्रिटिश सरकारने घेतली. सातारा, हैद्राबाद आदि संस्थानांत राजकीय, प्रशासकीय सुधारणा घडून आल्या. समाजानेही या संदर्भात मोठे कार्य केले. शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानात सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने मोठे कार्य केले.

ईस्ट इंडिया कंपनीची महाराष्ट्रातील वाटचाल, १८५७ च्या लढ्यातील महाराष्ट्राचे योगदान, इंग्रजी अमदानीतील आर्थिक धोरण, संस्थानिकांच्या प्रभावाखालील महाराष्ट्र या सर्वांचा अभ्यास आपण पुस्तक क्रमांक १ ‘ब्रिटिश वसाहतवाद आणि महाराष्ट्र’ यात करणार आहोत. आधुनिक भारताच्या इतिहासाप्रमाणे महाराष्ट्रालाही स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास आहे. प्रादेशिक इतिहास हा राष्ट्रीय इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. भारताचा राष्ट्रीय इतिहास हा अशा विविध अंगातूनच साकारलेला आहे. महाराष्ट्रातील परिवर्तनाने राष्ट्रीय स्वातंत्र्यातील आंदोलनात महाराष्ट्राचा सहभाग समुद्दृढ केला आहे.

महाराष्ट्रातील सामाजिक, सांस्कृतिक राजकीय प्रबोधनास मोठे महत्त्व आहे. प्रबोधन हा शब्द सत्य-शोध व जागृतीचा परिचालक आहे. प्रबोधनामुळे बुरसटलेले विचार, मागासलेपण, समाजातील दोष नष्ट होऊन समाज गतिमान होतो. महाराष्ट्रातील प्रबोधन १९ व्या शतकात सुरु झाले.

भूभागाच्या सत्ताप्राप्तीसाठी मुस्लीम सत्ताधीशांत संघर्ष होत असे. शिवाजी महाराजांनी शेती विकासाकडे लक्ष दिले. पढीत जमीन पिकाऊ बनविली. आदिलशाही, कुतुबशाही यांच्याकडून चौथाईच्या रकमा वसूल केल्या. परंतु युद्ध, दुष्काळ यांसारख्या परिस्थितीमुळे राज्याला आर्थिक चणचण भासे. महाराष्ट्र ब्रिटिश अमलाखाली आल्यानंतर जमिनीची मालकी व सारा वसुली यात महत्वाचे बदल झाले. रयतवारी पद्धती लागू करण्यात आली. पैशास महत्व आल्याने नगदी पिकांना शेतकी प्राधान्य देऊ लागले. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला. भारताचा वापर स्वस्तात कच्च्या मालाचा पुरवठा करणारा देश म्हणून इंग्रजांनी सुरु केला. इंग्लंडमधील कापड गिरण्यांना कापूस स्वस्तात मिळावा म्हणून त्यांनी कापसाच्या लागवडीम महत्व दिले. हस्तोद्योग बंद पडू लागले. यंत्राच्या साहाने निर्मित वस्तू स्वस्तात मिळू लागल्या. आर्थिक राष्ट्रवाद वाढू लागला. या पुस्तकातील तिसरा घटक ‘इंग्रजी अमदानीतील आर्थिक धोरण’ यात आपण मराठेशाहीतील आर्थिक जीवन व प्रशासन, ब्रिटिश अमदानीतील महाराष्ट्राचे आर्थिक धोरण, प्रशासन आणि आर्थिक जीवन या सर्वांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

मध्यवर्ती केंद्रसत्ता दूरच्या भागावर नियंत्रण ठेवू शकत नसल्याने सुभेदार नेमून सारा वसूल करणे, अधिकाच्यांवर देखरेख ठेवणे या उद्देशाने संस्थाने उदयास आली. संस्थानांनी मराठ्यांना नवे वैभव प्राप्त करून दिले. ईस्ट इंडिया कंपनीला अशा अनेक संस्थानांशी करार - मदार करावे लागले. त्यांच्या रक्षणासाठी तैनाती फौज ठेवण्यात आली. कंपनीने ब्रिटिश रेसिडेंट, पॉलिटिकल एजंट नेमून संस्थानातील अंतर्गत कारभारात लक्ष ठेवण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटिश राणी भारताची सर्वोच्च शासक झाल्यावर सर्व संस्थानिक मांडळिक असल्याचे सूचित करण्यात आले. संस्थानांना अंतर्गत कारभारात स्वातंत्र्य देताना ब्रिटिश सरकारच्या हितसंबंधाना बाधा पोहोर्चणार नाही याची दक्षता घेण्यात आली. मात्र लहरी कारभार, न्यायदोष, प्रजेवर जुलूम यांसारख्या गोष्टी संस्थानांत घडल्यास त्यात हस्तक्षेप करण्याचा ब्रिटिश सत्तेला अधिकार होता. सातारा, हैद्राबाद, कोल्हापूर, सावंतवाडी आदी संस्थाने होती. लॉर्ड कर्झनच्या काळात हिंदी संस्थानांवरील ब्रिटिश सत्तेची पकड अधिक घटू होऊ लागली. संस्थानिकांना संस्थान सोडून कोठे जायचे असल्यास ब्रिटिश रेसिडेंटची परवानगी घ्यावी लागे. परिणामी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध संस्थानांत असंतोष निर्माण झाला. या असंतोषाचे नेतृत्व बडोद्याच्या महाराजा सयाजीराव (तिसरे) यांनी केले. जनतेचाही त्यास मोठा प्रतिसाद लाभला. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारला संस्थानिकांच्या सहकार्याची व पाठिंब्याची गरज भासू लागली. त्यातूनच पुढे नरेंद्र मंडळाची स्थापना झाली.

संस्थानाच्या निर्मितीची प्रक्रिया, संस्थानांविषयी ब्रिटिश सत्तेचे धोरण, संस्थानातील राजकीय व सामाजिक परिवर्तने आणि विविध संस्थानांचा अभ्यास आपण या पुस्तकातील शेवटचा चौथा घटक ‘संस्थानिकांच्या प्रभावाखालील महाराष्ट्र’ यात करणार आहोत.

पुस्तक पहिले

ब्रिटिश वसाहतवाद आणि महाराष्ट्र

प्रास्ताविक

‘आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (HIS 310) चा अभ्यासक्रमातील ‘ब्रिटिश वसाहतवाद आणि महाराष्ट्र’ हे पहिल्या क्रमांकाचे पुस्तक आहे. या पुस्तकात एकूण चार घटक आहेत.

व्यापार करण्याच्या बहाण्याने इंग्रज भारतात आले. मराठी सत्ता त्या वेळी वैभवाच्या शिखरावर होती. त्यामुळे काही काळ इंग्रजांनी नमते घेतले, पण मराठे व अन्य देशी सत्तांचा न्हास होत आहे हे पाहून इंग्रज आक्रमक बंनले व त्यांनी वसाहतवादी धोरण स्वीकारले. कोकणात राजापूर येथे वर्खार उघडून इंग्रजांनी व्यापारास प्रारंभ केला. इंग्रजांनी पन्हाळ्याच्या वेळ्यात सिद्धी जोहरला मदत केली, त्याची शिक्षा म्हणून शिवाजी महाराजांनी राजापूरची वर्खार लुटली. राज्यारोहणानंतर शिवाजी व इंग्रज यांच्यात तह झाला. इंग्रजांनी मराठी प्रदेशांत व्यापार करण्याचा परवाना मिळवला.

मराठ्यांतील यादवीचा फायदाही इंग्रजांनी घेतला. ताराबाई व शाहू यांच्या सत्तासंघर्षात नानासाहेब पेशव्यांनी इंग्रजांशी समझोता केला, परंतु त्यामुळे नानासाहेबांचे पेशवेपद जरी मजबूत झाले तरी त्याची फार मोठी किंमत पश्चिम किनारपट्टीवर इंग्रज आरमारास स्वातंत्र्य देण्यात मोजावी लागली. पानिपतावरील मराठ्यांच्या पराभवाचाही इंग्रजांनी मोठा लाभ उठवला. राघोबांना हाताशी धरून इंग्रज महाराष्ट्रात घुसले. इंग्रज व मराठा यांत तीन युद्धे झाली. १७७२ मध्ये तल्लेगावजवळ मराठ्यांनी इंग्रज सत्तेला नमविले. तह करून घेतला, परंतु इंग्रजांनी तो पाळता नाही. सालबाईच्या तहामुळे इंग्रज एक प्रस्थापित सत्ता ठरली. राघोबा, महादजी, नाना फडणीस यांच्या निधनाने मराठेशाहीचा ऐतिहासिक कालखंड संपला. १८०२ साली वसईचा तह होऊन पेशवा इंग्रजांचा गुलाम बनला. एकोणिसाच्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात मराठा साम्राज्याची इतिश्री झाली. मराठेशाहीच्या विनाशाची विविध कारणे सांगितली जातात, जसे कर्तवगार व्यक्तींचा अस्त, यादवी, आर्थिक दुर्वस्था, इत्यादी. या पुस्तकातील पहिला घटक ‘ईस्ट इंडिया कंपनीची महाराष्ट्रातील वाटचाल’ (१६०० ते १८५८) यात आपण इंग्रज - मराठा संघर्ष, त्यांच्यात घडून आलेली युद्धे आणि मराठेशाहीच्या विनाशाची कारणे यांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

१८५७ चा उठाव भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे पर्व मानले जाते. १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात मराठी माणसांनीच नेतृत्व दिले. या उठावाबाबत इतिहासकारांत मोठे मतभेद असले तरी विलक्षण झुंजार वृत्तीने हे लढे लढले गेले. १८५७ पूर्वीही विविध ठिकाणी इंग्रज सत्तेविरुद्ध उठाव झालेले होते. सावंतवाडी, सातारा, कोल्हापूर आदी ठिकाणी हे उठाव झाले. आदिवासी बेरेड या जंगलात राहणाच्या जमातींनीही उठाव केले. १८५७ चा उठाव जरी इंग्रजांनी चिरडून टाकलेला असला तरी त्या उठावामागील राष्ट्रप्रेमाची धास्ती त्यांनी घेतली होती. उठावाच्या अपयशास काही अन्य कारणेही जब्बाबदार होती. जसे परिस्थितीची नेमकी न आलेली जाण, साधनसामग्रीचा उठाव, इत्यादी. परंतु तरीही १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे महत्त्व कमी होत नाही. वासुदेव बळवंत फडके व चाफेकर बंधू यांची क्रांतिकारकता १८५७ च्या अपयशातून जन्मास आली आहे. या पुस्तकातील दुसरा घटक ‘१८५७ च्या लढ्यातील महाराष्ट्राचे योगदान’ यात आपण १८५७ च्या पूर्वीचे महाराष्ट्रात घडून आलेले उठाव, १८५७ च्या उठावाचे स्वरूप व उद्दिष्टे, १८५७ च्या उठावाच्या अपयशाची कारणीमांसा, १८५७ च्या उठावाचे महत्त्व या सर्वांचा आपण विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

इंग्रज येण्यापूर्वी महाराष्ट्रात स्वराज्य नांदले, परंतु इंग्रजांनी तके मराठे आर्थिक ध्येयधोरणांत तरबेज नव्हते. त्यांची आर्थिक धोरणे पारंपरिक विचारांवर आधारलेली होती. महाराष्ट्र लष्करीदृष्ट्या मोक्षाचा प्रदेश असल्याने

महाराष्ट्रातील आद्य सुधारक चळवळी, महिला चळवळ, शैक्षणिक चळवळ आदी चळवळींनी प्रबोधनाच्या कार्यास मोठा हातभार लावला आहे. कामगारांच्या हक्क संरक्षणाच्या दृष्टीने निर्माण झालेली कामगार चळवळी महत्त्वपूर्ण आहे. कामगार कल्याणाच्या दृष्टिकोनातून कामगार कायदे व कामगार चळवळी उदयास आल्या आहेत.

सांस्कृतिक पुनरुत्थानात साहित्य विकास, संशोधन विकास, संगीत, नाटक, चित्रकला, काव्य, इत्यादी क्षेत्रातील प्रगतीस मोठे स्थान आहे. या सांस्कृतिक प्रबोधनात साहित्यिक, कलाकार यांचा मोठा वाटा आहे. सांस्कृतिक प्रबोधनास सांस्कृतिक परिवर्तन जडणघडणीत मोठे महत्त्व आहे.

या अभ्यासक्रमातील पुस्तक क्रमांक २ ‘महाराष्ट्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक प्रबोधन’ यात आपण धार्मिक प्रबोधन, सुधारणावादी चळवळी, कामगार चळवळी, सांस्कृतिक परिवर्तने यांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

प्रादेशिक इतिहासाच्या वलयातूनच राष्ट्राचा संपूर्ण इतिहास साकारत असतो. महाराष्ट्राला इतिहासाची भक्तम व प्राचीन परंपरा आहे. महाराष्ट्रात इंग्रजी राजवटीविरुद्ध अनेक उठाव झाले. या उठावांना आर्थिक, राजनीतिक, प्रशासकीय काऱणे जबाबदार होती. भिळ, रामोळी, गोंडा या आदिवासी जमातीतील लोकांनीही उठावांत भाग घेतला. महाराष्ट्रात संघटित स्वरूपात ब्रिटिश सतेला आव्हान देण्याचे काम वासुदेव बळवंत फडके यांनी केले. लोकमान्य ठिळकांनी जहाल राष्ट्रवाद जोपासला. सुधारणा व सामाजिक बदल याआधी राजकीय स्वातंत्र्य व अधिकार मिळवण्यावर त्यांनी भर दिला. केंद्रीय निवडणुकीसाठी व कारभार करण्यासाठी भारतीय लायक आहेत हे त्यांनी ठासून सांगितले. ‘केसरी’ व ‘मराठा’ यांतून मोठी जागृती केली.

महात्मा गांधीच्या युगाने भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात दुसऱ्या युगाचा प्रारंभ झाला. शक्ती संघटना व शक्ती प्रदर्शन यांच्या साह्याने उठावाचे नवे तंत्र त्यांनी विकसित केले. सत्याग्रहावर त्यांनी भर दिला. गांधीर्जीनी अर्हिसात्मक शक्तीने स्वातंत्र्य मिळू शकते हे दाखवून दिले. स्वदेशी, असहयोग, सविनय कायदेभंग चळवळ, उपोषण या व अनेक साधनांचा वापर त्यांनी राष्ट्रीय चळवळीत केला.

हिंदुस्थानात ब्रिटिशांची सत्ता स्थिर झाली तेव्हा देशी शासकांची राज्येही होती. देशी संस्थानिकांनी आपल्या सत्ता टिकवल्या होत्या. ब्रिटिश सरकारने, लॉर्ड मिंटोने प्रजेच्या कल्याणाकडे दुर्लक्ष करून एखादा राज्यकर्ता वागत असेल तर आम्ही ते सहन करणार नाही असे सांगितले. परंतु त्याच बरोबर संस्थाने आपल्या वर्चस्वाखाली घेण्याचेही ब्रिटिश सरकार प्रयत्न करीत होते. दुसरीकडे संस्थांनी प्रजेत जागृती निर्माण होऊन स्वातंत्र्याची मागणी होऊ लागली. नरेंद्र मंडळ, दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभा व अखिल भारतीय संस्थान लोक परिषदेची स्थापना करण्यात आली.

या अभ्यासक्रमातील तिसरे पुस्तक ‘राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग’ यात आपण इंग्रजी अमदानीविरुद्धचे उठाव, लोकमान्य ठिळक, महात्मा गांधी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महत्त्वपूर्ण योगदान, संस्थानांतील आंदोलने या विविध महत्त्वपूर्ण घटकांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (HIS 310)

अभ्यासक्रम

पुस्तक पहिले : ब्रिटिश वसाहतवाद आणि महाराष्ट्र

घटक १ : ईस्ट इंडिया कंपनीची महाराष्ट्रातील वाटचाल (१६०० ते १८५८)

घटक २ : १८५७ च्या लढ्यातील महाराष्ट्राचे योगदान

घटक ३ : इंग्रजी अमदानीतील आर्थिक धोरण

घटक ४ : संस्थानिकांच्या प्रभावाखालील महाराष्ट्र

पुस्तक दुसरे : महाराष्ट्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक प्रबोधन

घटक १ : धार्मिक प्रबोधन

घटक २ : सुधारणावादी चळवळ

घटक ३ : कामगार चळवळी

घटक ४ : सांस्कृतिक परिवर्तने

पुस्तक तिसरे : राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग

घटक १ : इंग्रजी अमदानीविरुद्ध उठाव (१८४० - १९१०)

घटक २ : लोकमान्य टिळक

घटक ३ : महात्मा गांधी

घटक ४ : संस्थानातील आंदोलने

शिक्षा म्हणून शिवाजी राजांनी त्यांची राजापूर्ची वखार लुटली होती.

शिवराज्याभिषेकाच्या संस्मरणीय सोहळ्यात इंग्रजांचा बकील हेनी ऑकझांडेन रायगडला हजर होता.

(२) छत्रपती शिवाजी व इंग्रज

१६७४ मध्ये हा राज्यारोहणाचा सोहळा आठोपल्यावर शिवाजी व इंग्रज ह्या दोघांत एक दुदैवी तह झाला. ह्या तहाने इंग्रजांना बन्याच सबलती मराठ्यांनी देऊ केल्या.

राजापूरच्या वखार लुटीच्या बदल्यात इंग्रजांनी दस्तुरखुद शिवाजीकडून नुकसानभरपाई मिळविली. सगळ्या मराठी प्रदेशात व्यापार करण्याचा परवानाही शिवाजीने इंग्रजांना बळाल केला. तसेच राजापूरशिवाय दाभोळ, चौल आणि कल्याण येथे वखारी उघडण्याची परवानगीही त्यांनी मिळविली. शिवाजीसारख्या एका द्रष्टव्या महापुरुषाने इंग्रजांना दिलेल्या ह्या सबलती मराठीजनांना खूप महाग पडल्या !

(३) छत्रपती संभाजी व इंग्रज

शिवाजी महाराजांच्या तुलनेत छत्रपती संभाजीचे धोरण मराठेशाहीला खूप उपयुक्त ठरले. मुंबईच्या किनारपट्टीवर मराठ्यांना त्रास देणाऱ्या सिद्धीचा बंदोबस्त मुंबईकर इंग्रजांनी करावा, ह्यासाठी संभाजीने इंग्रजावर चढाई केली व एक तह १६८४ मध्ये इंग्रजावर लादण्यात मराठे यशस्वी झाले. सिद्धीला सारा द्यावयाचा नाही, अशी ताकीद संभाजीने इंग्रजांना त्या तहाद्वारे दिली.

(४) मराठ्यांच्या आरमारी सत्तेची समाप्ती

मराठ्यांच्या यादवीचा फऱ्यादाही इंग्रजांच्या पथ्यावर पडला. ताराबाई आणि शाहू ह्यांच्यामध्ये जेव्हा सत्ताप्राप्तीसाठी संघर्ष सुरु झाला, तेव्हा कोल्हापूरच्या महाराणी ताराबाईनी आपला पक्ष मजबूत करण्यासाठी व आपल्या मुलाला गादी मिळावी, ह्यासाठी मराठी आरमाराचा प्रमुख तुळाजी अंग्रे ह्यास आपल्या गटात ओढले. सत्तासमतोल ताराबाईकडे झुकू नये म्हणून नानासाहेब पेशव्यांनी इंग्रजांशी समझोता केला. ताराबाई आणि तुळाजी अंग्रे यांच्या विरुद्ध नानासाहेब आणि इंग्रज ह्यांच्यात आरमारी चकमकी सुवर्णदुर्ग (१७५५) आणि विजयदुर्ग (१७५६) येथे झाल्या. इंग्रजी आरमाराची मदत घेऊन मराठ्यांच्या पेशव्याने आपल्याच आरमारी प्रमुखाचा पाडाव केला. तुळाजी अंग्रे हा मराठ्यांच्या आरमाराचा प्रमुख विलक्षण कर्तवगार व सागरी युद्धात अत्यंत तरबेज म्हणून ख्यातनाम होता. त्याचा पराभव करण्यासाठी नानासाहेबांनी एका शत्रूची, इंग्रजांची मदत घेतली. त्यांचे ईप्सित साध्य झाले. नानासाहेबांचे पेशवेपद मजबूत झाले. पण इंग्रजांना ज्याचा धाक होता, ती मराठ्यांची आरमारी सत्ता तुळाजी अंग्रे ह्यांच्या रूपाने नामशेष झाली. आता इंग्रजांना पश्चिम किनारपट्टीवर कोणी रोखू शकत नव्हता. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या मुंबई इलाख्यातील राजवटीचा हा प्रारंभिंदू होता.

(५) पानिपत : इंग्रजांसाठी उत्कृष्ट संधी

इ.स. १७६१ च्या पानिपतावरील पराभवामुळे मराठ्यांचे उत्तरेच्या राजकारणातील प्रभुत्व संपले. ह्याच सुमारास इंग्रजांनी बंगालमध्ये १७५७ ची प्लासीची लढाई जिंकून आपले पाय घडू रोवले. मराठ्यांच्या पानिपतावरील पराभवामुळे जी पोकळी उत्तरेच्या राजकारणात निर्माण झाली, ती इंग्रजांनी भरून काढली. १७६४ मध्ये बकसारच्या लढाईत बंगाल व अयोध्येचा नबाब व मोगल बादशाहा यांचा पराभव केल्यामुळे तर इंग्रज हेच मोगलांचे राजकीय वारसदार हे पुरेसे स्पष्ट झाले.

इंग्रजांनी पूर्व किनारपट्टीवर मद्रास व कलकत्ता येथे घटू पाय रोवले होते. पश्चिम किनारपट्टीवरही त्यांचेच अधिराज्य सुरु झाले होते. इ.स. १७७२ मध्ये माधवराव पेशव्याच्या निधनानंतर मराठ्यांच्या सत्तेला ओहोटी लागली. नारायणरावाच्या काळात इंग्रजांनी रत्नगिरी, विजयदुर्ग आणि ठाणे परिसरात हल्ले केले, पण ते मराठ्यांनी परतवून लावले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) ज्या वेळी इंग्रज व्यापाराच्या निमित्ताने भारतात आले त्या वेळी भारतीय राज्यकर्त्यांचे धोरण सावधगिरीचे नव्हते. ()
- (२) मराठे व इतर सत्तांचा न्हास होत आहे हे पाहून इंग्रज आक्रमक बनले. ()
- (३) सन १९४९ मध्ये इंग्रजांनी कोकणात राजापूर येथे वखार उघडून व्यापारास प्रारंभ केला. ()
- (४) इंग्रज व मराठा यांत कोणताही संघर्ष झाला नाही. ()
- (५) इंग्रजांना राजापूरची वखार लुटल्याबदल शिवाजीकडून नुकसानभरपाई प्राप्त करता आली नाही. ()
- (६) मराठ्यांच्या मदतीचा इंग्रजांना कोणताही फायदा झाला नाही. ()

१.२.२ इंग्रज-मराठा युद्धे

छत्रपती शाहूच्या कार्किंदीपासून पेशवेपदाला महत्त्व प्राप्त झाले. छत्रपतीचे स्थान घटनात्मक सत्ताधीशासारखे आणि पेशवे हे वास्तविक सत्ताप्रमुख अशी व्यवस्था मराठेशाहीत रूढ झाली. हे घटनात्मक परिवर्तन परिस्थितीचा परिणाम म्हणून घडून आले, कोणीही त्याबाबतचा औपचारिक निर्णय घेतला नाही किंवा ठाराव, कायदेही मंजूर झाले नाहीत. ह्या नव्या व्यवस्थेमुळे मराठी राज्याचा विस्तार झाला व अखिल भारतीय पातळीवर मराठेशाही व महाराष्ट्राचे प्रभुत्व प्रस्थापित झाले.

बाळाजी विश्वनाथ, थोरला बाजीराव, नानासाहेब व माधवराव हे पेशवे मोठचा योग्यतेचे होते. मराठ्यांच्या राजकारणात, प्रदेशविस्तारात आणि महाराष्ट्रधर्माच्या प्रसारात

ह्या मंडळींचा सिंहाचा वाटा आहे. पानिपतासारख्या एका दारुण आपत्तीतून थोरल्या माधवरावाने धीराने वाट काढली व मराठेशाहीला पुन्हा वैभवाचे दिवस प्राप्त करून दिले.

(अ) राघोबा : खलनायक

नानासाहेब पेशव्यांचे भाऊ रघुनाथराव उर्फ राघोबादादा हे उत्तर पेशवाई कालखंडातील खलपुरुष! त्यांना हाताशी धरून इंग्रज महाराष्ट्रात शिरले, राघोबांच्या घरभेदी कारवायामुळे इंग्रजांनी मराठ्यांच्या राजकारणात चंचुप्रवेश केला व शेवटी मराठ्यांना पराभूत करून इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता त्यांनी महाराष्ट्रात प्रस्थापित केली. पेशवपदावर सदैव एक डोळा ठेवून राजकारण करणारे रघुनाथराव हे मराठेशाही नष्ट करणारे खलपुरुष म्हणून ओळखले जातात. ही पेशवाई मिळविण्यासाठी त्यांनी इंग्रजांच्या गोटात प्रवेश केला. सन १७७५ मध्ये त्यांची बंडखोरी बारभाईने निकालात काढली. पेशवेपदाच्या आशा संपल्या. ते पद इंग्रजांच्या मदतीने मिळवावे म्हणून राघोबांनी १७७५ मध्ये इंग्रजांबरोबर सुरतचा तह केला. चाणाक्ष व कुटिल इंग्रजांनी राघोबांना पुढे करून एक एक पाऊल पुढे टाकून संपूर्ण मराठेशाहीचा ताबा घेतला.

इंग्रजांनी राघोबांना पेशवेपद देण्याचे आश्वासन देऊन मराठ्यांशी तीन युद्धे केली. त्या युद्धांना ‘इंग्रज-मराठा युद्ध’ असे म्हणतात. ह्या तीन युद्धांतील पराभवामुळे मराठ्यांचे साप्राज्य लयाला गेले.

इ.स. १७७५ मध्ये रांघोबांना बरोबर घेऊन इंग्रजांनी पुण्यावर हळ्ळां केला. हरिपंत फडक्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी ह्या सैन्याला आरास येथे अडविले. युद्धात कोणत्याच पक्षाचा निर्णयक पराभव झाला नाही. इ.स. १७७४ च्या रेग्युलेटिंग कायद्यामुळे मुंबईकर इंग्रजांना हे युद्ध आवरते घ्यावे लागले.

इ.स. १७७६ च्या पुरंदरच्या तहान्वये पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध अनिर्णित अवस्थेत संपले. राघोबाला इंग्रजांनी पेशव्यांच्या स्वाधीन करावे व पेशव्यांनी राघोबासाठी इंग्रजांनी केलेल्या खर्चादाखल १२ लक्ष रुपये द्यावेत असे ठरले. पण धूर्त इंग्रजांनी हा तह पाळला तर नाहीच, उलट नव्या युद्धाची तयारी केली.

१७७९ मध्ये स्थगित झालेले इंग्रज मराठा युद्ध (दुसरे) पुन्हा सुरु झाले. ह्या काळात पेशव्यांचे पद नाममात्र उरले होते व मराठेशाहीचा कारभार बारभाईच्या नावाने चालू होता. ह्या बारभाईचे नेतृत्व महादजी शिंदे व नाना फडणीस ह्या दोन वजनदार मुत्सद्यांकडे होते.

मुंबईहून पुण्याकडे इंग्रजी फौज रवाना करण्यात आली. सोबत राघोबादादा होतेच. खंडाळ्यांच्या घाटातच ह्या फौजेवर मराठ्यांनी हल्ले करून तिला जर्जर केले. १७७९ मध्ये तळेगावजवळ मराठ्यांनी पुन्हा ह्या इंग्रज सैन्याला वेढले. त्यामुळे इंग्रजांनी नांगी टाकली. वडगाव येथे (१७७९ मध्ये) जो तह झाला, त्यानुसार राघोबाला इंग्रजांनी मराठ्यांना सुपूर्त करावे, इंग्रजांनी गुजरात-साईंट लगतचा मराठ्यांचा जो प्रदेश जिकला

तो त्यांनी परत करावा असे ठरले. इंग्रजांनी राघोबादादाना मराठ्यांच्या स्वाधीन केले, राघोबांनी राजकारण संन्यास घेतला.

इंग्रज धोकेबाज होते. कावेबाजपणासाठी बदनाम असलेल्या इंग्रजांनी हाही तह झुगारून दिला. १७७९ मध्ये महादजी शिंदे आणि नाना फडणीस ह्या द्वयीने चतुःसंघाची स्थापना केली. मराठे, निजाम, हैदरअली व भोसले ह्या चार सत्तांनी एकत्र येऊन मुंबई, मद्रास आणि कलकत्ता ही तिन्ही इंग्रजी सत्ता केंद्रे उद्धवस्त करण्याची योजना तयार केली. मात्र ही योजना कागदावरच चांगली होती. ह्या चतुःसंघातच अंतर्गत मतभेद असल्यामुळे व समोरचा शत्रू इंग्रज हा महाधूर्त असल्यामुळे ह्याही योजेचा बोजवारा उडाला. गुजरात, माळवा, ग्वालहेर, मुंबई-पुण्यातील प्रदेश, विशेषकरून खंडाळा परिसरात इंग्रज व एतद्वेशीयांमध्ये १७८१, १७८२ मध्ये चक्रमकी उडाल्या. ह्याही युद्धात दोन्ही पक्ष लदून थकले तरी कोणालाच निर्णयिक विजय मिळाला नाही. त्यातून १७८२ साली सालबाईचा तह घडून आला.

सालबाईच्या तहानुसार मराठे व इंग्रज यांनी एकमेकांचे जिंकलेले प्रदेश परत करावेत असे ठरले. साईंट, भडोच व सुरत इंग्रजांना व गुजरातचा प्रदेश मराठ्यांना देण्यात आला. राघोबांवर राजकारणातून निवृत्त होण्याची सक्ती लादण्यात आली.

ह्या तहामुळे कोणत्या पक्षाचा फायदा झाला ह्याबाबत वाद आहेत. ह्या तहामुळे इंग्रज ही एक येथील प्रस्थापित सत्ता आहे, त्यामुळे ती वाटेकरी दावेदार म्हणून येथील राजकारणात स्थिरावली. इंग्रजांचे सार्वभौमत्व आता सिद्ध झाले व देशी सत्ता- मराठे-हैदर ह्या दुव्याम सत्ता म्हणून गणल्या जाऊ लागल्या.

(आ) दुसऱ्या बाजीरावाचे अधःपतन

राघोबा, महादजी, नाना फडणीस ह्या कर्तव्यार पुरुषांच्या मृत्यूने मराठेशाहीचा एक ऐतिहासिक कालखंड संपला. इ.स. १७९५ मध्ये पेशवा सवाई माधवरावाचाही अंत झाला. त्याच्यानंतर पेशवेपद दुसऱ्या बाजीरावाकडे चालून आले. राघोबाचा हा मुलगा. पित्याच्या सर्व दुर्गुणांचा वारसा दुसऱ्या बाजीरावाने जपला होता. १७९६ मध्ये पेशवेपदावर आरूढ होताच राज्यकारभाराकडे दुर्लक्ष करून तो भोगविलासात दंग राहिला.

उत्तरेकडे होळकर घराण्यात वारसदाराचा प्रश्न निर्माण होऊन यशवंतराव व काशीराव ह्या दोन होळकर पुत्रांमध्ये संघर्षाला सुरुवात झाली. शिंदे-होळकर हे मराठेशाहीचे उत्तरेतील आधारस्तंभ. त्यांचे असलेले वैर ह्याच वेळी चिघळले. यशवंतरावाचा विठोजी हा भाऊ. त्यास दुसऱ्या बाजीरावाने पुण्यात हत्तीखाली चिरडून मारले. त्यामुळे यशवंतराव व पेशवे ह्यांच्या मध्ये १८०२ मध्ये यादवीला सुरुवात झाली. मराठ्यांच्या इतिहासाचा हा उत्तर कालखंड अत्यंत दुर्दैवी आहे.

यशवंतराव होळकराने पुण्याजवळच्या हडपसर गावात पेशवे व शिंदे ह्यांच्या संयुक्त सैन्यांचा दारूण पराभव केला.

पेशवा ख्यालीखुशालीत दंग असल्यामुळे यशवंतरावाचे पारिपत्य करणे, पुण्याचा बंदोबस्त राखणे, रथतेची योग्य ती काळजी घेणे हे त्याच्या स्वभावातच नव्हते. यशवंतरावाच्या तडाख्यातून वाचण्यासाठी त्याने इंग्रजांशी बोलणी केली. आपले रक्षण करावे, यशवंतरावाचे पारिपत्य करावे, अशी त्याने इंग्रजांचा विनंती केली. १८०२ साली वसईचा तह होऊन पेशवा इंग्रजांचा गुलाम बनला. मराठेशाहीतील प्रमुख सरदारांना हा तह काही आवडला नाही. पण पेशव्याला भोगविलास प्रिय असल्यामुळे त्याला राजकीय व प्रशासकीय जबाबदाऱ्या नको होत्या, म्हणून त्याने इंग्रजांचे संरक्षण मार्गितले. इंग्रज ह्या संधीचीच वाट पाहत होते.

दक्षिणेत भोसल्यांचा पराभव करून व उत्तरेत शिंद्याच्या सैन्याला अनेक ठिकाणी नामोहरम करून इंग्रजांनी मराठी सत्ता खिळखिळी केली. यशवंतराव होळकरांवर तीन बाजूंनी हल्ले करून इंग्रजांनी त्यालाही नामोहरम केले.

१८०५ मध्ये वसईचा तह करून दुसऱ्या बाजीरावाने इंग्रजांचे संरक्षण मिळविले. १८०२ पासून त्याने व त्याच्या साथीदारांनी पुण्यातील रथतेवर जुलूम जबरदस्ती करून पैसा काढला. बडोदेकर गायकवाडांकडून खेंडणी नियमितपणे मिळत नव्हती, त्या कारणामुळे बाजीराव व गायकवाड ह्यांचे बिनसले व त्यातून गायकवाडांचे वकील - गंगाधरशास्त्री ह्यांचा पुण्यात खून झाला. ह्या प्रकरणाचे भांडवल करून इंग्रजांनी एक नवा तह दुसऱ्या बाजीरावावर लादला. ह्या तहात दुसऱ्या बाजीरावाला पेशवेपदावरचा हक्क सोडण्यास इंग्रजांनी फर्माविले. मराठ्यांचा बहुतांश प्रदेशही त्याने इंग्रजांच्या स्वाधीन करावा अशी तरतुद ह्या तहात होती.

१८१७ चा हा तह मराठ्यांच्या गुलामगिरीचा हुक्मनामा होता. इंग्रजांचा जाच वाढू लागला होता. इंग्रजांचे संरक्षण बाजीरावाला खूप महाग पडले होते. वैतागलेल्या बाजीरावाने ह्या त्रासातून सुटका करून घेण्यासाठी पुन्हा प्रयत्न सुरू केले आणि त्यातून तिसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाची सुरुवात झाली.

(इ) इंग्रजांविरुद्ध आघाडी

१८१७ ते १८१८ ह्या काळात बाजीरावाने पुढाकार घेऊन मराठ्यांची एक मोठी आघाडी इंग्रजांविरुद्ध उभी करण्याचा प्रयत्न केला. पण आता त्यास फार उशीर झाला होता. दौलतराव शिंदे, मल्हारराव होळकर व अप्पासाहेब भोसले ह्या उत्तर प्रदेश, माळवा व नागपूरच्या सरदार मंडळीशी गुप्त पत्रव्यवहार करून एक युती उभारण्याचा एक निकराचा प्रयत्न त्याने करून पाहिला, पण त्यात त्याला यश आले नाही.

बाजीराव पेशवा सुरुवातीच्या चकमकीत यशस्वी झाला. इंग्रज रेसिडेन्सी मराठा फौजांनी उद्धृत केली. पुण्याजवळच्या खडकी मुक्कामी मराठा व इंग्रज सैन्य एकमेकांना भिडले. ह्या युद्धात इंग्रजी फौज विजयी झाली. ह्या फौजेने सरळ शनिवारवाड्यावर कूच करून येथे युनियन जॅक फडकावला.

इंग्रजांच्या विजयामुळे बाजीराव जीव घेऊन पळत सुटला. मराठ्यांचा सेनापती बापू गोखले व सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह यांचे सैन्य दुसऱ्या बाजीरावाच्या मदतीला आले. १८१८ मध्ये कोरेंगांव व आष्टा येथे झालेल्या लढ्यांत इंग्रज फौजांचा पुन्हा विजय झाला. उत्तरेतील शिंदे, भोसले व होळकर इंग्रजांशी लढून अगोदरच पराभूत झाले होते. त्यामुळे दुसऱ्या बाजीरावाला कोणीही मदत केली नाही. निराश झालेल्या पेशव्याने ४ जून १८१८ रोजी शरणागती पत्करली.

इंग्रजांनी त्याची रवानगी उत्तर भारतात कानपूरजवळ बिलूर येथे केली. वर्षाकाठी ८ लाखांचे निवृत्तिवेतन घेऊन दुसऱ्या बाजीरावाने मराठ्यांचे राज्य इंग्रजांच्या स्वाधीन केले. छत्रपती प्रतापसिंहाला भुलथापा देऊन त्याला छत्रपती म्हणून घोषित केले. पण हा त्यांचा बनाव पुढे सातारकरांच्या लक्षात आला. छत्रपती शिवाजीने निर्माण केलेले स्वराज्य फुलले, फळले, त्याचा विशाल वटवृक्ष तयार झाला. त्यांच्या फांद्या साऱ्या भारतात पसरल्या. पण अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातच या वृक्षाचे निष्पर्ण वृक्षात रूपांतर झाले व एकोणिसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकात तर तो पूर्णपणे उन्मळून पडला. बलाढ्य मराठा साप्राज्याची इतिश्री झाली. साता समुद्रावरून आलेल्या इंग्रजांनी भारतातील एक एक राजकीय सत्ता संपविली. सर्वात शेवटी मराठ्यांचाही इंग्रजांनी निकाल लावला व अखिल भारतीय राजकारणावर अधिराज्य गाजविण्यास आता इंग्रज मोकळे झाले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) छत्रपती शाहूंच्या कारकिर्दीपासून पेशवेपदाला महत्व प्राप झाले. ()
- (२) थोरल्या माधवरावाने पानिपतच्या दारुण पराभवातून मार्ग काढून मराठेशाहीला वैभव मिळवून दिले. ()
- (३) रघुनाथरावांना हाताशी धरून इंग्रजांनी महाराष्ट्रात प्रवेश केला. ()
- (४) बारभाईचे नेतृत्व महादजी शिंदे व नाना फडणीस यांच्याकडे होते. ()
- (५) शिंदे आणि नाना फडणीस यांनी चतुःसंधाची स्थापना केली. ()
- (६) चतुःसंधात कोणतेही अंतर्गत मतभेद नव्हते. ()
- (७) सालबाईच्या तहानुसार मराठे-इंग्रजांनी एकमेकांचे जिंकलेले प्रदेश परत करावे असे ठरले. ()
- (८) गधोबाचा मुलगा दुसरा बाजीराव याने राज्यकारभारात मोठा रस घेतला व प्रजेच्या हिताची कामे केली. ()
- (९) बाजीरावाने एक मोठी आघाडी इंग्रजांविरुद्ध उभी करण्याचा प्रयत्न केला. ()

१.२.३ मराठेशाहीच्या विनाशाची कारणे

मराठी साम्राज्याच्या उदय आणि अस्त ह्या दोन्हीही क्रांतिकारक घटना अभ्यासकांना चक्रावून सोडणाऱ्या आहेत. छत्रपती शिवाजीने शून्यातून हे स्वराज्य निर्माण कसे केले? ज्या साम्राज्याचा विस्तार सांच्या भारतामध्ये होता, अठराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत ज्या साम्राज्याचा दरारा भारतातील सर्व लहानथोर सत्तांना वाटत होता, ते भव्य साम्राज्य अवध्या २०-२५ वर्षांत एकदम अस्तंगत कसे होऊ शकते? ह्या दोन्हीचेही कोडे उलगडत नाही.

साहित्यसम्राट न.चि. केळकर आणि इतिहासाचे गाढे अभ्यासक ग.ह. खेरे ह्यांनी मराठेशाहीच्या विनाशाची अनेक कारणे त्यासंदर्भात दिलेली आहेत. ही कारणे आता आपण पाहू.

(१) कर्तबगार व्यक्तींचा अस्त

अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात कर्तबगार स्त्री-पुरुष - महादजी शिंदे, हरिपंत फडके, अहिल्याबाई होळकर, पेशवा थोरला माधवराव, तुकोजी होळकर, परशुरामभाऊ पटवर्धन, नाना फडणीस ही कर्तबगार पिढी काळाच्या पड्याआड गेली आणि त्यांच्या जागी नादान, संधिसाधु, स्वार्थी, उथळ, भोगलोलूप सत्ताधान्यांची पिढी अवर्तीर्ण झाली. दुसरा बाजीराव हा त्या पिढीचा नायक. दौलतराव शिंदे, सर्जेराव घाटगे, यशवंतराव होळकर ह्यासारख्या सरदार मंडळींनी स्वराज्याचा नाश केला. नेमक्या ह्याच वेळी इंग्रजांच्या गोटात एकपेक्षा एक हुशार, मुत्सदी, चाणाक्ष, राजकारणधुरंदर अशा अधिकान्यांचा, उदय झाला. ऑर्थर वेलस्टी, हेती वेलस्टी, एलफिन्स्टन, सर जॉन मालकम ह्या मुरलेल्या ज्येष्ठ मुत्सदींनी कंपनीची संकटातून सुटका तर केलीच, पण त्याचबरोबर त्या व्यापारी संघटनेला नवे राजकीय आयाम, नवे वैभव प्राप्त करून दिले.

(२) मराठा राज्यसंघ आणि यादवी

छत्रपतिपदाचे महत्त्व ओळखल्यावर पेशवे, शिंदे होळकर, गायकवाड, भोसले ही मंडळी उदयास आली. मराठी राज्यात एक नवी संविधानिक रचना असलेला मराठा राज्यसंघ उदयाता आला. ह्या संघाने मराठ्यांचे साम्राज्य आपल्या बाहुबलावर पेलले, पण नंतर ह्या सरदार मंडळीतील एकी संपुष्टात आली. परस्पर विद्वेष आणि स्वार्थीवृत्ती बोकाळली. त्यामुळे मराठी राज्याची इतिशी झाली.

(३) केंद्रसतेचा वचक राहिला नाही

पेशवेपद हे मराठ्यांच्या राज्यकारभारात व प्रशासनात सर्वांत महत्त्वाचे पद होते. ह्या पदावरील व्यक्ती बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव, नानासाहेब, थोरला माधवराव ह्याचा सर्वत्र वचक होता, दरारा होता. त्यामुळे गायकवाड, शिंदे,

भोसले, होळकर हे केंद्रसतेला दबून असत. पण पेशवेपदावर जेव्हा सवाई माधवराव, दुसन्या बाजीराव यासारखी व्यक्ती आरूढ झाल्या, तेव्हा भारतातील ज्येष्ठ व श्रेष्ठ मुत्सदींनी पेशव्याला गुंडाळून ठेवले व मनमानी पद्धतीने राज्यकारभार केला. त्यांच्या बेताल कारवायांमुळे, वरन व जहागिन्यांच्या वाढत्या सोसामुळे मराठी राज्य कोसळले.

(४) आर्थिक दुरावस्था

मराठ्यांनी जरी अखिल भारतीय पातळीवर साम्राज्य उभारलेले असले तरी त्यांची आर्थिक परिस्थिती नेहमीच चिताजनक होती. लष्करी मोहिमा राबविताना लढाई संपल्यावर त्या प्रदेशाचे चोख प्रशासन लावून देण्याएवजी मराठे लुटमारीत जास्त रस घेत. त्यांना माणसे जोडता आली नाहीत. शीख, रजपूत, जाट ह्या हिंदूसत्तादेखील मराठ्यांवर ह्या दुर्गुणामुळे नाराज होत्या.

(५) कालबाह्य सैन्यव्यवस्था

मराठ्यांच्या पतनाला त्यांची सैन्यव्यवस्था व लष्करी डावपेचही कारणीभूत होते. त्यांचे सैन्य अठरापगड जातीचे. ह्या सैन्यात जातिव्यवस्था विलक्षण प्रभावी होती. त्यामुळे एकजिनसी असे सैन्य आणि एकीची भाबना त्यांना निर्माण करता. आली नाही. रोहिले, पठाण, हबशी, ह्यांनाही सैनिक म्हणून त्यांनी आपल्या सैन्यात दाखल करून घेतले होते. मराठी सैन्यामध्ये संरजामशाही थाटाची मूल्ये होती. राष्ट्र, राज्य व देश ह्यापेक्षा आपला धनी, आपला सरदार, जातवाला अशा घटकांना सैन्यदलात महत्त्व होते.

मराठ्यांनी आपली पांरपरिक अशी गनिमी काव्याची पद्धती सोडली व समोरासमोरचे युद्ध व डावपेच त्यांनी स्वीकारले. जोपर्यंत ते गनिमी काव्याचा वापर करीत होते, तोपर्यंत त्यांना यश मिळत होते.

(६) घटनात्मक व्यवस्था कोलमडली

राज्यघटना जरी त्या काळात प्रचलित नसल्या तरी मराठी राज्यव्यवस्थेत जे घटनात्मक बदल झाले, तेही त्यांच्या विनाशाला कारणीभूत ठरले. छत्रपतीभोवती केंद्रित झालेली व्यवस्था शाहूपासून बदलली व पेशव्यांना महत्त्व मिळाले. छत्रपतिपद नाममात्र बनले. नाना फडणीसांपासून पेशवेपदही दुर्यम बनले व फडणीसपद हे महत्त्वाचे मानले गेले. बारभाईलाही मराठ्यांच्या इतिहासात अकारण महत्त्व प्राप्त झाले. मराठा राज्यसंघ कमकुवत झाल्यावर ती संचना वरदान बनण्याएवजी शाप ठरली.

वर उल्लेखिलेल्या राजकीय व लष्करी कारणांबरोबरच मराठी समाजाचे, मराठी अर्थव्यवस्थेचे जे पांरपरिक दोष आहेत, तेही पतनाला कारणीभूत ठरले.

(७) कमकुवत अर्थिक स्थिती

मराठ्यांच्या तिजोरीत नेहमीच खडखडाट होता. मराठ्यांची अर्थव्यवस्था, व्यापार आणि चलनव्यवस्था ह्यांचा पुरता बोजवारा उडालेला होता. मानवी जीवनात मुलभूत असे स्थान असलेल्या अर्थिक घटकांकडे मराठ्यांनी कधीच लक्ष दिले नाही. दक्षिणेतील इतर हिंदू राजवटी व उत्तर भारतील मोगल अर्थिक समृद्धी, व्यापार, वैभव, कारखानदारी ह्यासाठी प्रसिद्ध आहेत. मध्ययुगातील मराठे ह्या क्षेत्राबाबत अनभिज्ञच राहिले. खुद पेशवे अनेक स्वामी, सावकार आणि गोसावी लोकांकडून पैसा कर्जाऊ घेत व राज्यकारभार कसाबसा रेटत असत.

शेती व व्यापार मागासलेले राहिल्यामुळे मराठे हे स्थापत्य, चित्रकला, मूर्तिकाम, दागदागिने, कलाकुसर ह्या क्षेत्रात फारसे पारंगत नव्हते. दरिद्री जीवनशैली, उपासमार, रोगराई ही महाराष्ट्राची पांपरिक वैशिष्ट्ये आहेत.

(८) जुनाट युद्ध तंत्र

मराठ्यांसमोर जो शबू होता, तो विज्ञान, तंत्रज्ञान ह्या क्षेत्रात पारंगत होता. हे विज्ञान पाश्चिमात्यांनी दलणवलण, राज्यव्यवस्था, संरक्षण ह्या क्षेत्राला लागू करून अशियाई व आफ्रिकन समाजावर कुरधोडी केली होती. मराठे व इंग्रज यांच्यामधील संघर्षाचा विचार करताना हा गनिमी कावा, घोडकल, तलवार-बर्ची हे सर्व लष्करी तंत्र जुनाट झाले होते. इंग्रजांनी जी युद्ध जिकली, ती बंदुका आणि तोफांच्या क्षेत्रात केलेल्या प्रगतीच्या जोरावर. मराठ्यांनी काळाची पावले कधी ओळखली नाहीत.

(९) भूगोलाविषयी अज्ञान

विज्ञानप्रमाणेच त्यांनी भूगोलाचीही घोर उणेक्षा केली. आपला शबू इंग्रज हा कोण, कोठला हे त्यांना कधीच समजले नाही. ‘विलायत कोठे आहे ?’ ह्यास मराठ्यांचे उत्तर होते. ‘कलकत्त्याजवळ ! व कलकत्ता कोठे आहे ?’ ह्या प्रश्नांचे मराठ्यांचे उत्तर होते ‘विलायतेजवळ !’

इंग्रजांकडे ह्या उलट गुप्तहेर व्यवस्था होती, शास्त्रशुद्ध नकाशे होते. डॉगर, नद्या, पर्वत, स्त्रे ह्यांची त्यांना पूर्ण माहिती होती. मराठ्यांना छपाईची कला कधी अवगत नव्हती. ह्या ज्ञान प्रबोधनाकडे त्यांनी कधी लक्ष दिले नाही.

(१०) आरमाराकडे दुर्लक्ष

भौगोलिक ज्ञानाचा-अज्ञानाचा विचार करतानाच आरमार ह्या मुद्याकडे केवळ मराठेच नव्हे तर सर्व भारतीय राजघराणी ह्यांनी कसे दुर्लक्ष केले, ह्याचीही गांभीर्यने दखल घेतली पाहिजे. मोगल काय किंवा मराठे काय, आरमाराच्या उभारणीकडे कोणीच लक्ष दिले नाही, त्यामुळे पोर्टुगीज, इंग्रज,

फ्रेंच, डच ही पाश्चिमात्य मंडळी भारतात आली. आरमार नसल्यामुळे त्यांचे पारिपत्र्य करणे एतदेशियांना कधी जमले नाही.

अशी विविध कारणे मराठ्यांच्या विनाशास कारणीभूत ठरली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

(अ) ‘अ’ गटातील घराणे व ‘आ’ गटातील त्यांची स्थाने यांच्या योग्य जोड्या लावा.

‘अ’ गट	‘आ’ गट
(१) शिंदे	(अ) इंदूर
(२) होळकर	(आ) नागपूर
(३) भोसले	(इ) ग्वालहेर
(४) गायकवाड	(ई) बळोदे

(आ) खालील प्रश्नांची उत्तरे दोन वाक्यांत द्या.

(१) पेशवाईच्या कालखंडातील तीन मुत्सद्यांची नावे लिहा.
(२) मराठ्यांच्या आरमाराचे प्रमुख कोण होते ? त्यांचे आरमार कोणी नष्ट केले ?
(३) इंग्रजांच्या ईस्ट इंडिया कंपनीतील कोणत्याही तीन अधिकाऱ्यांची नावे लिहा.

(इ) पुढील विधानांसाठी दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्यायाची निवड करा.

(१) मराठी साम्राज्याचा उदय आणि अस्त या दोन्ही क्रांतिकारक घटना मानल्या जातात कारण -
(अ) त्या काळात खूप क्रांत्या झाल्या.
(आ) त्या काळात एकही युद्ध झाले नाही.
(इ) ते साम्राज्य शून्यातून निर्माण करण्यात आले व त्याचा अस्तही लवकर झाला.
(ई) त्या काळात अनेक क्रांतिकारकांचे बळी गेले.

(२) मराठा राज्यसंघात यादवी उदयास आली कारण-

(अ) कर्तब्यागर व्यक्ती काळाच्या पडद्याआड गेल्या.
(आ) परस्परद्वेष व स्वार्थीवृत्ती नंतरच्या सरदारांत बोकाळली.

(इ) मराठी सतेचा विस्तार झाला.

(ई) शूर सरदार मंडळीतील एकी वाढली.

(३) मराठ्यांनी जरी मोठे साम्राज्य उभारले तरी त्यांची आर्थिक स्थिती खालविलेली राहिली कारण-

(अ) ते प्रजेच्या कल्याणावरच मोठा खर्च करीत असत..
(आ) लढाई संपत्त्यावर प्रदेशाचे प्रशासनास लादण्याएवजी ते लुटमार करीत.

- (इ) शीख, रजपूत, जाट यांच्यावर ते मोठा खर्च करत.
- (४) मराठे जरी पराक्रमी होते, तरी त्यांची सैन्यावस्था-
- (अ) तेवढीच प्रभावी व परिणामकारक होती.
 - (आ) अत्यंत प्रगत अशी होती.
- (इ) अत्यंत जुनाट होती, तीत सरंजामदारी वृत्ती होती.
- (ई) राजाशी एकनिष्ठ होती.
- (५) मराठी राज्यवस्थेत घटनात्मक बदलांत -
- (अ) पेशव्यांना महत्व मिळाले, छत्रपती नाममात्र बनले.
 - (आ) छत्रपतींना महत्व मिळाले, पेशवे नाममात्र बनले.
 - (इ) केवळ छत्रपतींना महत्व मिळाले.
- (६) मराठ्यांनी आरमार उभारणीत -
- (अ) लक्ष घालून ते आधुनिक बनवले.
 - (आ) दुर्लक्ष केले, ते आधुनिक बनवले नाही.
 - (इ) केवळ आरमारावरच लक्ष केंद्रित केले.

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

वखार : वखार हे इंग्रजीतील Factory ह्या शब्दांचे मराठी भाषांतर. त्याचा अर्थ साठविण्याची जागा किंवा गोदाम असा घेऊ नये. इंग्रज ज्याला वखार म्हणत ते त्यांचे व्यापारी ठाणे होते. व त्यांच्या व्यवस्थेसाठी आणि संरक्षणासाठी अधिकारी, सैनिक ह्यांची तरतूद केलेली असे. थोडक्यात, वखार म्हणजे व्यापारी वसाहत, ईस्ट इंडिया कंपनीचे कार्यालय, गावे, शहर असे सर्व काही होते.

सिद्धी किंवा हबशी : इथिअोपियातील दर्यावर्दीं लोक भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर येऊन राहत होते. मध्ययुगात ह्या मंडळींनी आरमार उभारले, सागरी किल्ले बांधले, किनाऱ्यालगत प्रदेश मिळविले, भोवतालच्या प्रदेशांवर राज्य केले. त्यांच्याचपैकी एक असलेल्या सिद्धी जोहारने मराठ्यांना खूप त्रास दिला.

रेसिडेन्सी : इंग्रजांचा वकील (Resident) ज्या बंगल्या किंवा गढीवजा जागेत राहत असे, त्याला रेसिडेन्सी हे नाव होते. मराठ्यांच्या काळात ह्या रेसिडेन्सीमध्येच इंग्रज वकील कटकारस्थाने करीत असे.

बारभाई : अल्पवरीन असलेल्या पेशव्यांसाठी काही ज्येष्ठ मुत्सद्दी मराठेशाहीचा कारभार करीत. ह्या मंडळात नाना फडणीस, सखाराम बापू बोकील, हरिपंत फडके, त्र्यंबकराव पेठे, मोरोबा फडणीस, बाबूजी नाईक,

मालोजी घोरपडे, भवानराव प्रतिनिधी, रास्ते, परशुरामभाऊ पटवर्धन, महादजी शिंदे आणि तुकोजी होळकर ह्या बारा राजकारण्यांचा समावेश होता. ह्या बारा लोकांच्या कारभारी मंडळाला बारभाई असे नाव आहे.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (X)
(६) (X)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (✓)
(६) (X) (७) (✓) (८) (X) (९) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

- (अ) (१) (इ) (२) (अ) (३) (आ) (४) (ई)
(आ) (१) हरिपंत फडके, सखाराम बापू बोकील व नाना फडणीस
(२) कान्होजी आंगे. त्यांचे आरमार पेशवे व इंग्रजांनी संगमनाने नष्ट केले.
(३) हेनी ऑकझडेन, ऑर्धर वेलस्ली, क्लाईव्ह
(इ) (१) (इ) (२) (अ) (३) (आ) (४) (इ) (५) (आ)
(६) (आ)

१.५ सारांश

इ.स. १६०० मध्ये इंग्लिश ईस्ट इंडियाची स्थापना होऊन त्या कंपनीचा भारताबोरबर रीतसर व्यापार सुरु झाला. शिवाजीने इंग्रजाना बन्यांचं सवलती दिल्या. पण संभाजीने इंग्रजांना पूर्णपणे कहात ठेवले व त्यांचा उपसर्ग मराठी प्रदेशाला पोहोचू दिला नाही.

ताराबाई आणि छत्रपती शाहूच्या भांडणात आंगे ह्यांच्या मराठा आरमाराची हानी झाली. ह्या वेळी इंग्रजांनी पेशव्यांचा पक्ष घेऊन आंगे ह्यांचे आरमार संपवले. त्यामुळे इंग्रजांच्या विस्तारवादाला चालना मिळाली. १७६१ मध्ये मराठ्यांचे पानिपतावरील पराभवामुळे उत्तरेतील वर्चस्व कमी झाले, ती गोष्ट इंग्रजांच्या पथ्यावर पडली.

पूर्व व पश्चिम किनारपट्टीवर जम बसविण्यात इंग्रजांना

यश आले. मराठी सत्तेच्या न्हासाला निःसंशयपणे इंग्रज कारणीभूत आहेत. तीन इंग्रज-मराठा युद्धे होऊन मराठ्यांची सत्ता संपुष्टात आली.

राघोबांची पेशवेपदाची हाव इंग्रजांना फार उपकारक ठरली. त्यांना पुढे करून इंग्रजांनी मराठी रांजकारणात शिरकाव केला. पहिल्या व दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धात राघोबांचा चाणाक्षणे वापर करून त्यांनी मराठ्यांना नामोहरम केले. युद्ध आपल्याला जड जाईल, हे दिसताच इंग्रज शिताकीने मराठ्यांशी समझोता करत. पुरंदरच्या तहासारखे (१७७६) समझोते त्यांनी कधी पाळले नाहीत.

दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध १७७९ मध्ये सुरु झाले. महादजी शिंदे व नाना फडणीस ह्या बारभाईतील मुत्सद्यांकडे मराठ्यांचे नेतृत्व होते. हे युद्धही अनिर्णित अवस्थेत संपले. राघोबांनी राजकारण संन्यास घेतला. वडगाव येथे १७७९ मध्ये तह झाला, तोही इंग्रजांनी नेहमीच्या शिरस्त्याप्रमाणे पाळला नाही.

मराठ्यांनी आपली ताकद ओसरत चालली आहे व इंग्रजी सत्ता बळकट होत आहे, हे ओळखले व एका चतुःसंघाची ज्यात मराठे, निजाम, हैदरअली व भोसले होते याची स्थापना केली. १७८२ मध्ये सालाबाईचा तह होऊन चतुःसंघ विरुद्ध इंग्रज हा संघर्षी असाच अर्धवट संपला. चतुःसंघातील अंतर्गत मतभेद हे एतदेशियांना बाधले. सालाबाईच्या तहात एकमेकांचा जिकलेल्या प्रदेश परत करण्याची तरतूद होती.

अठराव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात महादजी, नाना फडणीस ही कर्तबगार माणसे काळाच्या पडद्याआड गेली. राघोबा व पेशवा सवाई माधवराव ह्यांचाही मृत्यू झाला. मराठी साप्राज्याला त्यामुळे दुर्दैवी कलाटणी मिळाली. १७९६ मध्ये पेशवेपदावर आलेल्या दुसऱ्या बाजीरावाने गुण उधळण्यास सुरुवात केली. उत्तरेतील मराठी सत्तेचे दोन मोठे आधारस्तंभ - शिंदे व होळकर ह्या दोघांत साठमारीला ही ह्याच वेळी सुरुवात झाली. पेशवे भोगविलासात मग्न व मराठी सरदारांत सुरु झालेली सुंदोपसुंदी ह्यामुळे इंग्रजांचे पुन्हा फावले.

यशवंतराव होळकराचा भाऊ विठोजी ह्यास बाजीरावाने हत्तीच्या पायाखाली चिरडून ठार मारले, त्यामुळे यशवंतराव संतापाने पुण्यावर चालून आला. पेशव्याने घाबरून जाऊन इंग्रजांचे संरक्षण पत्करले. त्यामुळे १८०२ साली वसईचा तह झाला. ह्या तहासार दुसऱ्या बाजीरावाची सत्ता नाममात्र बनली. त्याने इंग्रजांच्या सल्ल्यानुसार चालावे असे ठरले. गायकवाडांचा वकील गंगाधर शास्त्री ह्याचा पुण्यात खून झाला. त्याचे खापर दुसऱ्या बाजीरावावर इंग्रजांनी फोडले व एक नवा तह इंग्रजांनी मराठ्यांवर लादला. मराठ्यांचे प्रदेश ह्या तहान्वये त्यांनी आपल्याकडे घेतले. दुसऱ्या बाजीरावाचे पेशवा म्हणून बरेचसे अधिकारही त्यांनी कमी केले.

इंग्रजांचे हे नियंत्रण व जांच असाहा होऊन शेवटी त्यातून

सुटण्यासाठी बाजीरावाने मराठ्यांच्या एकीचा एक केविलवाणा प्रथत्न केला. उत्तरेतून शिंदे, भोसले व होळकरांची मदत मिळविली. पण हा मराठ्यांचा नवा संघ तेवढासा बळकट नव्हता. हा तिंघांची ताकद इंग्रजांविरुद्ध लढण्यात अगोदरच संपून गेली होती.

बाजीरावाच्या फौजेने इंग्रजांच्या रेसिडेन्सीवर हड्डा केला. झालेल्या लढाईत इंग्रज सैन्याचा विजय होऊन त्यांनी सरल युनियन जँक शनिवारवाड्यावर फडकावला. सेनापती बापू गोखले ह्याचा कोरेंगांव व आष्टा येथे इंग्रजांनी पराभव केला. शेवटी १८१८ मध्ये दुसऱ्या बाजीरावाला शरणागती पत्करावी लागली. त्याची रवानगी इंग्रजांनी बिदूरला केली. ८ लाखाच्या वार्षिक निवृत्तिवेतनावर हा शेवटचा पेशवा निर्वाह करू लागला. अशा रीतीने मराठी साप्राज्याची इतिश्री झाली.

मराठेशाहीचा उदय आणि अस्त विस्मयजनक आहे. ह्या राजवटीच्या उदयाची आणि अस्ताची कारणमीमांसा इतिहासकारांनी दिलेली आहे.

काही इतिहासकारांच्या मते अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धपासून म्हणजे जवळजवळ पानिपतावरील पराभवापासून ह्या पतनाला प्रारंभ झाला. मराठ्यांची जी एक कर्तबगार पिढी होती, ती संपली. त्यानंतर तशा तोडीची माणसे मराठी मुलुखात जन्मास आली नाहीत. इंग्रजांच्या कंपनी राजवटीत मात्र एकापेक्षा एक कार्यक्षम, राजकारण धुरंधर अधिकारी उदयास आले.

मराठेशाहीत विविध प्रकारचे घटनात्मक बदल झाले. छत्रपतिपदाची सद्दी संपली. पेशवाई आली, पेशवाई संपली. बारभाई उदयास आली. मराठा राज्यसंघ आकारास आला. पण कर्तृत्वसंपन्न माणसे मात्र मराठी भूमीत पानिपतापासून अवतरली नाहीत. शेवटी तर फडणीसपदावरचा एक माणसू मराठेशाही चालवू लागला.

मराठेशाहीतील शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले ह्यांच्यात एकोपा नव्हता. त्यांच्यात असलेली स्पर्धा, परस्परविद्वेष व वैर हे मराठेशाहीच्या पतनाला कारणीभूत झाले. मोहिमेवर मराठे जेथे जात, तेथे ते लुटमार करीत. त्यामुळे त्यांची प्रतिमा सर्व भारतात लुटारू वृत्तीचे लोक अशी बनली आहे. त्यामुळे उत्तर भारतात जाट, रजपूत, बुंदेले आणि शीख ह्यांचा त्यांना तेवढासा पाठिंबा मिळाला नाही. उत्तरेतील शिंदे, होळकर, पुढे पुढे पेशव्यांना जुमानासे झाले. केंद्रसत्तेचा वचक राहिला नाही.

मराठेशाही सरंजामशाहीच्या काळात वावरणारी. त्यांची समाजव्यवस्थाही तेवढीच गलथान- मध्ययुगीन. त्याचा परिणाम राज्यकारभारांवर व लष्करी व्यवस्थेवर झाला. जातिव्यवस्थेचा पगडा सैन्यावरही दिसून येतो. त्याचप्रमाणे गनिमी काव्याची पांपरिक पद्धती त्यांनी सोडली, पण त्याएवजी आधुनिक डावपेच, कवायतीचे शिक्षण काही त्यांनी अवलंबिले नाही.

जातिव्यवस्थेमुळे त्यांच्यात राष्ट्रक्याची भावना तेजहढीशी बळकट नव्हती.

मराठ्यांच्या अर्थव्यवस्थेचाही बोजवारा उडाला होता. सारावसुलीची व्यवस्था दोषपूर्ण होती. नव्या लष्करी मोहिमा काढण्यासाठी पैसा नव्हता. पगार थकला म्हणून सैन्याने अनेक वेळा पुंडाई केल्याची उदाहरणे मराठ्यांच्या इतिहासात आहेत.

इंग्रजांकडे लांब पलल्याच्या तोफा होत्या. मराठ्यांना पोर्तुगिजांकडून लष्करी सामग्री विकत घ्यावी लागत होती. त्यांची जुनाट हत्यारे, भाले, तलवारी, बर्ची ही इंग्रजांच्या तोफा बंदुकापुढे कुचकामी ठरली. आंग्रे हांच्या पाडावामुळे मराठ्यांचे आरमार नष्ट झाले. त्यामुळे इंग्रज, पोर्तुगिज, सिद्धी यांचा बंदोबस्त मराठ्यांना करता आला नाही.

विज्ञान व तंत्रज्ञान ह्या क्षेत्रात इंग्रजांची प्रगती वाखाणण्याजोगी होती. ह्या दोन्ही क्षेत्रांत मराठे अनभिज्ञ होते. शिक्षण, प्रबोधनाकडे मराठी समाजाने पाठ फिरविलेली असल्यामुळे त्यांचे भौगोलिक ज्ञानही यथातथाच होते.

१.६ अधिक अध्ययन

(१) नाना फडणीस

कै. ना. बा. देव यांच्या मते, “नाना सर्व प्रकारच्या राजकीय व प्रशासकीय कामासाठी लाच घेत असे. तो कारस्थानी होता, धूर्त होता, दूरदर्शी होता हे जरी खरे असले तरी तो अत्यंत लोभी, स्वार्थपरायण, सत्ताप्रिय, जुलुमी व दीर्घद्वेषी होता, हेही काही खोटे नाही. नानाने मुद्दाम राज्य बिघडविले, असे कोणी म्हणत नाही. परंतु त्याने लायक माणसे जवळ ठेवली नाहीत, पुष्कळांशी दीर्घद्वेष केला, स्वतःच्याच हाती सर्व सत्ता ठेवली, स्वतःच्या फायद्याकरिता दुसऱ्याचा कितीही तोटा झाला, तरी त्यास क्षिती नसे, सवाई माधवरावाच्या मृत्युनंतर तर घटके घटकेस निराळे कारस्थान करून अत्यंत अस्थिरपणा दाखविला आणि शेवटी इंग्रजांचा आश्रय जवळ केला, यात नानांची नालायकी स्पष्ट दिसते.”

(सरदेसाई गो.स. हांच्या ‘मराठी रियासत- उत्तर विभाग - ३, मुंबई, १९३२ पृष्ठ १२९ वरून उद्धृत)

(२) दुसरा बाजीराव

“स्वतःच्या मनोकामना पूर्ण करण्यासाठी बाजीरावसाहेबांनी भल्या भल्या घराण्यातील स्त्रियांची अब्रू धुळीला मिळविण्यास मागेपुढे पाहिले नाही. या अत्याचारातून क्वचित एखादे घराणे वाचले असेल. कितीतरी माता भगिर्णीनी बेअब्रूच्या भीतीने आत्महत्या केल्या. करवसुलीच्या पद्धती तर

भयावह व बिभत्स होत्या. शेतकऱ्याला उन्हात ओणवे उभे करून उघड्या पाठीवर फटके मारणे, अवघड व नाजुक भागावर चटके देणे असले आघोरी उपाय योजायला बाजीरावाने मागेपुढे पाहिले नाही. कपाळावर आडवे गंध लावायचा हक्क ब्राह्मणांना. एकदा काही सोनारांनी आडव्या गंधाचा हड्ड धरला; तेव्हा लोखंडी शिके भट्टीत लाल तापवून या सोनारांच्या कपाळावर कायमचे शिके उठविण्यात आले. शेनु सुतार एकटांगी धोतर नेसला म्हणून त्याचा कुळा कापून टाकण्यात आला.” (आढाव, बाबा लिखित ‘महात्मा फुले गैरव ग्रंथ’, खंड - १, मुंबई १९८२ मध्यून घेतलेला उतारा)

(३) मराठ्यांची लुटारू वृत्ती

“ब्राह्मणी राज्यात, हिंदू धर्मोद्धारार्थ अवतरलेल्या कारभाऱ्यांच्या अमदानीत, आचार्यांचे मठ, एकदा नव्हे, दोनदा नव्हे तर चार वेळा मराठ्यांनी लुटावे, या प्रकारांची उपपत्ती नीटीशी लागत नाही. त्रिंकराव मामा पेठे यांनी सन १७७०-७१ मध्ये मेलकोटा येथील रामानुजाचार्यांचा, सन १७७५ मध्ये हरिपंत फंडके हांच्या फौजेने द्वारकापीठाच्या शंकराचार्यांचा; त्याचे पुढचे साली पटवर्धनांनी करवीर संकेश्वरचा; व सन १७९१ मध्ये पुन्हा पटवर्धनांनी शृंगेरी शंकराचार्यांचा असे चारदा आचार्यमठ लुटल्याचा उल्लेख इतिहासात आढळतो. त्यामुळे हिंदूच्या शंकराचार्यांनी मराठ्यांऐवजी मुसलमान असलेल्या टिपू सुलतानांची राजवट व त्यांचे संरक्षण पसंत केले. (पाठ्ये व टिकेकर हांच्या ‘आजकालचा महाराष्ट्र’, मुंबई १९३५, पृष्ठ ४० मध्यून घेतलेला उतारा)

(४) मराठ्यांचे योगदान

“मराठ्यांना हिंदुस्थानात अद्वितीय असे ऐतेहासिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्यांच्या पूर्वजांनी शेकडो लढाया मारून आपले देह धारातीर्थी ठेवले. शिस्तबद्ध रीतीने मोठमोठ्या फौजांच्या हालचाली त्यांनी केल्या, राजकारणी डावपेच लढविले. साप्राज्यातील जटिल प्रश्न उलगडून दाखविले. सारांश त्यांनी आपल्या कृतीने इतिहास घडविला. तीक्ष्ण बुद्धी, दीर्घोद्योग, साधी राहणी, उच्च विचारसरणी, कोणतेही विचार आचरणात आणण्याची धमक, चारित्र्य, इत्यादी सर्व गुणांचा मिलाफ मराठ्यांच्या ठिकाणी झालेला असल्यामुळे आजतरी हिंदुस्थानात त्यांच्यापेक्षा वरचढ कोणी असेल अशी कल्पनासुद्धा करण्याचे कारण नाही. वरील सद्गुण समुच्चयात जर मराठ्यांमध्ये संघटन, चातुर्य, सहकारिता, आधुनिक यांत्रिक कलेचे ज्ञान आणि आहे त्याहून अधिक दूरदृष्टी, इत्यादी गुणांची भर पडेल, तर पृथक्याच्या पाठीवर त्यांची बरोबरी कोणीही करू शकणार नाही.” (डॉ. खोबरेकर वि. गो. लिखित ‘महाराष्ट्राचा इतिहास मराठा कालखंड - भाग २, १७७७ ते १८१८”, मुंबई, १९८८ पृष्ठ ७०३ वरून उद्धृत)

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

- (अ) पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.
- (१) मराठ्यांच्या विनाशाची कारणे विशद करा.
 - (२) मराठ्यांच्या न्हासाची राजकीय आणि लष्करी कारणे विशद करा.
 - (३) “पाश्चिमात्य देशांच्या साप्राज्यवादांपुढे आशिया आफ्रिकेचा टिकाव लागला नाही” हे विधान इंग्रज-मराठा संबंधाला कसे लागू होते ? सोदाहरण चर्चा करा.
- (आ) पुढील प्रश्नांची १० ते १२ ओळींत उत्तरे लिहा.
- (१) “राजकीय व लष्करी कारणापेक्षा सामाजिक, आर्थिक कारणे ही मराठ्यांच्या पतनाला जास्त कारणीभूत आहेत” हे विधान आपणास पटते काय ? थोडक्यात स्पष्ट करा.
 - (२) मराठ्यांच्या राज्यव्यवस्थेतील घटनात्मक बदल हे परिस्थितीच्या दडपणामुळे घडून आले काय ? आपले मत थोडक्यात मांडा.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) डॉ. खोबरेकर वि. गो., ‘महाराष्ट्राचा इतिहास’ (मराठा कालखंड) भाग-२, मुंबई १९८८
- (२) पाध्ये प्रभाकर व श्री. रा. टिकेकर, ‘आजकालचा महाराष्ट्र’, मुंबई, १९३७
- (३) भावे वा.कृ., ‘ऐशवेकालीन महाराष्ट्र’ दिल्ली, १९७६
- (४) सरदेसाई गो.स., ‘मराठी रियासत’ उत्तर विभाग, मुंबई, १९३२
- (५) बेल्हेशेत केनेथ, ‘सोशल पॉलिसी अँड सोशल चेंज’, लंडन, १९५७
- (६) मुजुमदार रमेशचंद्र, ‘ब्रिटिश पॅरामाऊंटसी अँड इंडियन रिनेझार्न्स’ भाग-१, खंड-९, मुंबई, १९६३
- (७) वैद्य (डॉ.) सुमन- ‘ऐशवा बाजीराव सेकंड अँड द डाऊनफॉल ऑफ मराठा पॉवर’ नागपूर, १९७६
- (८) सुंठणकर बी. आर., ‘नाइनाटिन्थ संच्युरी ऑफ महाराष्ट्र’ - खंड-१, पुणे, १९८८
- (९) स्टर्वर्ट गॉर्डन, ‘ज्ञ न्यू कॅब्रिज हिस्ट्री ऑफ इंडिया द मराठाज’ १६०० ते १८००, लंडन, १९९३

घटक २ : १८५७ च्या लढ्यातील महाराष्ट्राचे योगदान

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
 - २.२.१ इतिहासाचे विकृतीकरण : प्रवृत्ती
 - २.२.२ १८५७ च्या उठावाचे स्वरूप व उद्दिष्टे
 - २.२.३ १८५७ च्या पूर्वीचे उठाव
 - २.२.४ १८५७ च्या उठावाच्या अपयशाची कारणमीमांसा
 - २.२.५ १८५७ च्या उठावाचे महत्त्व
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ अधिक अध्ययन
- २.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ विशिष्ट ऐतिहासिक घटनांचा, लढ्यांचा, उठावांचा आपल्या सोयीने विकृतपणाचे अर्थ लावण्याची वृत्ती स्पष्ट करता येईल.
- ★ ऐतिहासिक विकृतीकरणाच्या प्रवृत्तीवर आपले मत बनविता येईल.
- ★ १८५७ चा उठाव हा शिपाईगर्डी, शिपायांचे बंड, की स्वातंत्र्यसमर होते याविषयी स्पष्टीकरण देता येईल.
- ★ १८५७ च्या उठावाचे स्वरूप, त्यास जबाबदार असणारे विविध घटक स्पष्ट करता येतील.
- ★ १८५७ पूर्वी सावंतवाडी, सातारा, कोल्हापूर, नसरुंद, जमखिंडी, इत्यादी ठिकाणी झालेले उठाव, त्याची कारणे व नेतृत्व स्पष्ट करता येईल.
- ★ मराठवाडा, नागपूर, मुंबई इलाखा येथे झालेले उठाव स्पष्ट करता येतील.

★ १८५७ च्या उठावाच्या अपयशाची कारणमीमांसा विशद करता येईल.

★ १८५७ च्या उठावाचे महत्त्व स्पष्ट करता येईल.

२.१ प्रास्ताविक

१८५७ चा देशात झालेला उठाव व त्याचे महाराष्ट्रात उमटलेले पडसाद हा सर्व विषयच रोमहर्षक आहे आणि तरीही वादग्रस्त आहे. ह्या घटनाक्रमाचे पद्धतशीरित्या अवमूल्यन आणि विकृतीकरण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. ह्या घटकात महाराष्ट्रात नेमके काय घडले, त्याचे स्वरूप काय आहे व ह्या तेजस्वी घटनेचे आधुनिक भारताच्या इतिहासात स्थान व महत्त्व आहे. १८५७ चा उठाव हा भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचे पर्व मानले जाते. ह्या क्रांतिकारक घटनेपासून आपण आधुनिक काळखंडात प्रवेश करतो. ह्या संस्मरणीय घटनेची सखोल मीमांसा “ब्रिटिश साम्राज्यवाद आणि भारत” ह्या आपल्या मुक्त विद्यापीठाने प्रकाशित केलेल्या पुस्तकात करण्यात आलेली आहे. भारताच्या इतिहासात ह्या उठावाच्या स्वरूपाविषयी अनेक उलटसुलट वाद आहेत. ह्या घटनेचा महाराष्ट्रापुरुता विचार करताना ह्या वादविवादांचा विचार तर करावा लागेलच, पण त्याचबरोबर ह्या घटनाक्रमामुळे काही जुनी गृहीतेही रद्द होण्याची शक्यता आहे.

या घटकात आपण इतिहासाचे विकृतीकरण करण्याची वृत्ती, १८५७ च्या उठावाचे स्वरूप व उद्दिष्टे, १८५७ पूर्वी विविध ठिकाणी झालेले उठाव, १८५७ च्या उठावाच्या अपयशाची कारणे आणि १८५७ च्या उठावांचे महत्त्व या सर्वांचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ इतिहासाचे विकृतीकरण : प्रवृत्ती

महाराष्ट्रातील हे उठाव प्रकरण तसे नव्याने प्रकाशझोतात आले आहे. जुन्या ऐतिहासिक ग्रंथांत “१८५७ चा उठाव उत्तर

पैसे भरू नयेत, तर ते त्यांनी पाटील व जमीनदारांना द्यावेत, पाटील-जमीनदारांनी त्या पैशातून बंडवाल्यांना मदत करावी, उठाव संपल्यावर पाटील-जमीनदारांचे वेतन दुप्पट केले जाईल, असे जाहीर केलेले आहे. भविष्यकाळाविषयी थोडी बहुत आशा वाटत असल्यामुळे अशी आश्वासने जाहीरपणे दिली गेली असावीत.

(१०) इनामाची घोषणा

१८५७ च्या काळात बंडवाल्या नेत्यांनी जनतेला उद्देशून पत्रकेही काढलेली आहेत. एका पत्रकात स्थानिक लोकांनी परकीय राज्यकर्त्याना ठार मारले तर त्यांना रोख इनाम दिले जातील. मारण्यात आलेला अधिकारी कोणत्या हुद्यावरचा आहे, हे पाहून बक्षिसाची रकम दिली जाईल, अशी घोषणा आहे. कोणत्याही गोच्या कातडीच्या सोजिराला मारले तर मारणाऱ्यास पाचशे रुपये मिळणार होते. कलेक्टर वा मॅजिस्ट्रेट दर्जाच्या अधिकाऱ्यांना मारल्यास दहा हजार, कर्नल मेजर किंवा कॅप्टन अशी बडी मंडळी मारल्यास तेरा हजार आणि गव्हर्नर अथवा प्रांताच्या मुख्य न्यायाधीशाला ठार केल्यास पन्नास हजार दिले जातील, असे प्रकट आश्वासन देण्यात आले होते.

इंग्रज सरकार बंडवाल्यांना पकडून देणाऱ्यास बक्षिसे देत असे. त्यास उत्तर म्हणून एतद्येशियांनी ह्या बक्षिसाच्या रकमा जाहीर केल्या होत्या. प्रत्यक्षात ह्या रकमाचे वाटप झाले असेलच, ह्याची शक्यता फार कमी. आम्हीदेखील इंग्रजांच्या प्रत्येक कारवाईला चोख उत्तर देऊ शकतो, हे सिद्ध करण्याच्या हव्यासापाची नेतेमंडळीनी ही बक्षिसे जाहीर केली होती. बक्षिसांच्या रकमा जाहीर करून आम्ही इंग्रजांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नाहीत हे त्यांनी सिद्ध करून दिले व त्याचबरोबर जी जनता फिरू होऊन वा बक्षिसांच्या आशेला बळी पडून बंडाची बातमी आणि बंडवाल्यांचे ठावठिकाणे वा त्यांच्या हालचाली सरकारला कळवील, त्यांना आम्ही कडक शिक्षा करू, असेही पत्रकात बजावण्यात आलेले आहे.

□ उद्दिष्टे

उठाव करताना नेते मंडळीसमोरं जी उद्दिष्टे होती, ती फारशी पुरोगामी नव्हती. त्याचबरोबर हे पुढारी जुनी संरजामशाही मूल्ये टिकविण्यासाठी झगडत होती, असेही नव्हे.

१८५७ मध्ये भारतात व महाराष्ट्रात वातावरण थोडेसे संमिश्र होते. राष्ट्रवादी भावना निश्चितपणे उदयाला आल्या होत्या. पण त्या आजच्या प्रमाणे स्पष्ट, निश्चित नव्हत्या. त्या आज जशा धारदार आहेत, तसा राष्ट्रवाद एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास नव्हता. समाज अजूनही राजे-महाराजांना आणि नबाब-बादशाहांना मानत होता, तोकशाही मूल्ये अजून भारतात उदयास आलेली नव्हती, हे कोणीही कबूल करील. स्वराज्य कोणते व ते कसे असते, इंग्रजी राजवट परकीय आहे, सातासमुद्रापलीकडून आलेल्या माणसांनी आपल्याला गुलाम

केलेले आहे, आपण स्वातंत्र्य घालवून बसलो आहोत, ते आपल्याला परत भिळवावयाचे आहे, ह्या ध्येयापोटी १८५७ चा संघर्ष भारतात व महाराष्ट्रात घडून आला. निधर्मी राष्ट्रवाद आणि लोकशाही मूल्ये जरी त्यात दिसून येत नसली तरी ज्या मूल्यांसाठी बंडवाले सिपाई व राजे-रजवाडे व सरदार-मंडळी एकत्र आली होती, ती मूल्ये निश्चितपणे स्फूर्तिदायक आणि उदात्त होती. १८५७ च्या महाराष्ट्रातील उठावाला आजचे निकष लावण्यात अर्थ नाही. त्या काळातील हिंदू लोक आपल्या संस्थानिकांचे वा राजेमंडळीचे किंवा पेशव्यांचे नेतृत्व मानीत होती, तर मुसलमान जमात शेवटचा मोगल बादशाहा बहादूरशाहा ह्याने केलेल्या आवाहनाला प्रतिसाद म्हणून एकत्र आली होती.

हिंदू-मुसलमानांची अभूतपूर्व एकी हे १८५७चे वैशिष्ट्य मानावे लागेल. ही एकीची भावना पुढे वरचे वर कमी होत गेली, असे नंतरचा इतिहास आपल्याला सांगतो. पण १८५७ च्या पार्श्वभूमीवर परकीय राज्यकर्ते हेच आपले समान शब्द आहेत, त्यांचे उच्चाटन करणे हे आपले पहिले काम आहे असे दोन्हीही जमातीना वाटत होते. दुसरे असे की, आज ह्या दोन जमातीत जेवढी तेढ आहे, तेवढी ती १८५७ मध्ये दिसत नव्हती.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधानासाठी दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडा.

(१) १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धाचे व मध्य प्रदेशातील अनेक लहान मोठ्या लळ्यांचे नेतृत्व कोणी केले?

(अ) गुजराथी माणसे

(आ) मराठी माणसे

(इ) केरळी माणसे

(२) महाराष्ट्रातील विविध बंडांच्या संदर्भात बंड करणाऱ्यांना बंडाच्या यशाची -

(अ) खात्री होती.

(आ) खात्री नव्हती.

(इ) ते यशाबद्दल सांशंक होते.

(३) १८५७ च्या उठावात मुस्लीम समाजाने -

(अ) उठावास पाठिंबा दिला

(आ) उठावास पाठिंबा दिला नाही

(इ) तो स्वतंत्र, तटस्थ राहिला

(४) यांनी लिहिलेल्या पत्रावरून महाराष्ट्रात उठावाच्या अनेक योजना शिजल्या होत्या हे स्पष्ट होते.

(अ) नानासाहेब पेशवे

(आ) बाळ गंगाधर टिळक

(इ) राघोबादादा

- (५) १८५७ च्या काळात बंडवाल्या नेत्यांनी स्थानिक लोकांचे साहाय्य, सहभाग मिळविण्यासाठी -
- (अ) त्यांना इंग्रज अधिकाऱ्यांना मारण्याबद्दल बक्षिसे जाहीर केली.
 - (आ) त्यांना शस्त्रांचा पुरवठा केला.
 - (इ) कोणतेही प्रयत्न केले नाहीत.
- (६) १८५७ च्या उठावाबद्दल बंडकर्त्यांची -
- (अ) निश्चित अशी उद्दिष्ट नव्हती.
 - (आ) उद्दिष्ट स्पष्ट होती.
 - (इ) कोणतीही उद्दिष्ट नव्हती.
- (७) १८५७ च्या उठावाच्या वेळी हिंदू व मुस्लीम यांचे -
- (अ) अभूतपूर्व ऐक्य दिसून आले.
 - (आ) त्यांच्यात ऐक्य नाही हे दिसून आले.
 - (इ) हिंदू-मुस्लीम ऐक्याचा प्रश्नच निर्माण झाला नाही.

२.२.३ १८५७ च्या पूर्वीचे उठाव

आता आपण १८५७ पूर्वी झालेल्या काही उठावांची माहिती घेऊ.

■ १८५७ पूर्वीचे उठाव

(अ) सावंतवाडी

सावंतवाडीने तर इंग्रजी सत्तेशी १८१३ पासून ते १८५७ पर्यंत अनेक वेळा लढा दिला. इ.स. १८१३, १८२७, १८३८, १८४४, १८४५ मध्ये हे उठाव झाले. सातारा परिसरात इ.स. १८३९ मध्ये धाररावाचे बंड गाजले. कोल्हापुरात इ.स. १८२७ मध्ये गडकर्यांनी परकीय सत्तेला शह देण्याचा प्रयत्न केला. आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात रामोशी मंडळींनी इ.स. १८२६, १८२९, १८३० व १८३१ मध्ये उठाव केले. उमाजी नाईकाने केलेले बंड तर विलक्षण रोमहर्षक मानले जाते. खानदेश-बागलाणात भिळांनी इंग्रजांना अनेक वर्षे सतावले. १८३९ पासून कोळी लोकांनी भाऊ खेर, चिमाजी जाधव व नाना दरबारे ह्यांच्या नेतृत्वाखाली बंडे घडवून आणली. १८४४ चा रथू व बापू भांगे ह्यांचाही उठावही गाजला. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात झालेल्या ह्या उठावात मराठी लोकांना यश आले नाही. “आपल्या मर्यादांची, आपल्या तुटुंज्या साधनसामग्रीची व केविलवाण्या मनुष्यबळाची कल्पना असतानाही या तळागाळातील लोकांनी मरुमकी गाजविली, इतिहास घडवला व महाराष्ट्र देशी नवे राजकारण आकारास आणले.” ह्या रामोशी, भिळ आणि कोळी लोकांनी केलेल्या उठावांनी १८५७ साठी अनुकूल पार्श्वभूमी तयार केली.

१८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा महाराष्ट्रात जो प्रसार झाला, त्याचे नेतृत्व अनेकांनी केले. दलणवळणाचा अभाव व स्थानिक नेते व राजघराणी ह्यांचे प्राबल्य असल्यामुळे अनेक नेते उदयाला आले होते. समान व सर्वमान्य असे नेतृत्व मात्र महाराष्ट्र शेवटपर्यंत उदयाला आले नाही. ह्या उठावाचे जे पडसाद उमटले, जी काही धुमश्चक्री झाली, त्याचे स्वरूपही काहीसे विस्कळीत होते.

(आ) सातारा

१८५७ च्या काही वर्षे अगोदर सातार्याचे प्रकरण महाराष्ट्रात गाजत होते. पुण्याची पेशवाई नष्ट केल्यावरही सातार्याची गादी इंग्रजांनी काही नष्ट केली नाही. तेथे छत्रपती प्रतापसिंहाला मराठ्यांचा राजा म्हणून इंग्रजांनी मान्यता दिली. मात्र त्याचे अधिकार नाममात्र ठेवले व त्याला आपल्या तंत्राप्रमाणे खेळवून तो वरचढ होणार नाही, ह्याची काळजी त्यांनी घेतली. छत्रपती प्रतापसिंह कर्तवगार राजा होता. इंग्रजांचे वर्चस्व त्याला सहन झाले नाही. त्यातून त्याचे व इंग्रजांचे मतभेद उफाळून वर आले. इ.स. १८३९ मध्ये इंग्रजांनी सातार्याचा ताबा घेतला. ती गादी त्यांनी प्रतापसिंहाचा भाऊ शहाजी ह्यास दिली. पदच्युत करण्यापूर्वी इंग्रजांनी त्यांच्या अभिनव तंत्रानुसार राजा प्रतापसिंहावर अनेक खोटेनाटे आरोप ठेवले. आपली गादी परत मिळविण्यासाठी छत्रपती प्रतापसिंहानी नेटाने प्रयत्न केला. इंडला शिष्टमंडळ पाठवून तेथे आपली बाजू पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. ह्या कामी त्याला रंगो बापूजी गुप्ते ह्यांनी मोलाची मदत केली. रंगोबांनी आपल्या राजाला निर्दोष म्हणून सिद्ध करण्यासाठी व छत्रपतिपद पुन्हा त्यांना मिळवून देण्यासाठी इ.स. १८५४ पर्यंत अविश्रांत मेहेनत घेतली. पण त्यांना यश आले नाही. दरम्यान प्रतापसिंहाचाही मृत्यू झाला. आपल्या धन्यावर झालेल्या अन्याय ते कधी विसरू शकले नाहीत.

रंगा बापूजी गुप्ते हे आपले अंगीकृत कार्य पूर्ण करू शकले नाहीत, ते भारतात इ.स. १८५४ मध्ये परत आले तरी त्यांचा इंग्रजी राजवटीवरचा राग गेला नाही. ते भारतीय राजकारणाचे चांगले अभ्यासू होते. देशातील राजकारण कसे बदलत चालले आहे, ह्याचे ते निरीक्षण करीत होते. परकीय राजवटीविरुद्धचा त्यांचा राग कधीच मावळला नाही. १८५७ चा उठाव जेव्हा उत्तर भारतात पेटला तेव्हा त्यांनी ह्या संधीचा फायदा उठविण्याचे ठरविले.

इंग्लंडहून परत आल्यावर त्यांनी दक्षिण महाराष्ट्राच्या विविध राजघराण्यांशी व कर्तवगार राजकीय नेत्यांशी संबंध वाढविले. उत्तर भारताच्या उठावाच्या धर्तीवर येथे दक्षिणेतही काही हालचाली कराव्यात व इंग्रजी सत्तेला जेरीस आणावे, असे विचार त्यांच्या मनात घोळत असावेत. मराठी प्रदेशात उठावासाठी फारशी अनुकूल परिस्थिती नव्हती, तरी राष्ट्रप्रेम त्यांना गप्प बसू देत नव्हते. उत्तरेत असलेल्या नेते मंडळीशी ते संपर्क ठेवून होते. भविष्यकाळात येथे उठाव कराव्याचा आहे हे माहीत असल्यामुळे त्यांनी मांग, रामोशी आणि कोळी ह्यांचे सैन्य उभारले. शत्रूच्या सैन्यात फितुरी घडवून आणण्याचे उद्योगही त्यांनी आरंभिले होते.

ब्रिटिशांचे सैन्य हे बहुतांशी हिंदी शिपायांचेच होते. त्यांच्यामध्ये देशभक्तीची भावना जागृत करणे हे काम सोपे होते. मानसिंग व इफेदार कारखानीस ह्यांनी सैनिकांना बंडवाल्यांच्या बाजूने आणण्यासाठी प्रयत्न केले. काकासाहेब

शिर्के, शिवराम मोरेश्वर कुलकर्णी, सखाराम दाजी कवडे, दौलत हरि पवार, अणणा फडणीस, केशवराव किळसे, इत्यादी वजनदार मंडळीचा उठावाला पाठिंबा होता.

ह्या उठावाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सातारा-कोल्हापुरातील उत्साही मंडळीनी बुंदुकीच्या गोळ्या व तोफांचे गोळे बनविण्याचे तंत्र आत्मसात केले होते. त्यांनी जी योजना बनविली होती त्यातही तसा दोष नव्हता. युरोपियन अधिकाऱ्यांवर हळे करावयाचे, सरकारी खिजिने लुटावयाचे व त्याचबरोबर तुरुंगावर हळे करून तेथील कैद्यांना मुक्त करून त्यांचा सैन्यात समावेश करावयाचा हे डावपेच यशस्वी होण्यासारखे होते.

सरकारला जेव्हा ह्या तयारीची कुणकुण लागली तेव्हा त्यांनी धरपकडीला सुरुवात केली. अनेकांना अटक झाली. बरीच मंडळी भूमिगत राहून काम करू लागली. ज्यांना पकडले होते, त्यांचा छळ करून इंग्रज सरकारने कटाची बातमी काढून घेतली. रंगो बापूर्जीचा मुलगा सीताराम, तसेच त्यांचा मेहणा ह्यांना अटक करण्यात आली. रामोशी-मांगाचे नेते येशा मांग, बाबिया मांग ह्यांनाही सरकारने ताब्यात घेतले.

कोल्हापूर येथे अनेक कटवाल्या नेत्यांवर खटला दाखल करण्यात आला. सतरा आरोपींना फाशीची शिक्षा सुनावण्यात येऊन त्यांना साताऱ्याला गेंड्या माळ्यावर फाशी देण्यात आली. प्रतापसिंहाच्या नातलगांना पकडण्यात आले व त्यापैकी काहींना तोफेच्या तोंडी देण्यात आले. काही नातलगांना मुंबईला आणण्यात आले. तेथून त्यांची रवानगी कराचीला करण्यात आली. रंगो बापूर्जी मात्र इंग्रजांच्या तावडीत सापडले नाहीत. ते शेवटपर्यंत भूमिगत राहूनच कार्य करीत होते. ते जरी सापडले नाहीत तरी त्यांचे नातलग - मुलगा, चुलता व त्यांचे इतर कुटुंबीय ह्यांचे इंग्रजांनी अनन्वित हाल केले.

रंगो बापूर्जीनी सातारा, कोल्हापूर व बेळगांव ह्या प्रदेशात बंडाची मोठी योजना घडवून आणली होती. पण ही योजना सिद्धीस गेली नाही. छत्रपती प्रतापसिंहाला साताऱ्याची गादी परत मिळवून द्यावी व मराठी प्रदेशाला नवा नायक देऊन मराठ्यांच्या सत्तेचे पुनरुज्जीवन करावे ही त्यांची महत्त्वांकाक्षी योजना धुळीस मिळाली. १८५७ च्या पाश्वर्भूमीवर उत्तरेप्रमाणे दक्षिणेत्री धमाल उडवून द्यावी व इंग्रजी सतेचा बेरंग करावा हे त्यांचे दुसरे ध्येयही सफल होऊ शकले नाही.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) इ.स. १८५९ मध्ये..... चे बंड गाजले.
- (२) आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात मंडळीनी इंग्रजांविरुद्ध अनेक उठाव केले.
- (३) १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा महाराष्ट्रात जो प्रसार झाला त्यातून उदयास आले नाही.

- (४) इंग्रजांनी पुण्याची पेशवाई नष्ट केल्यावरही ची पेशवाई नष्ट केली नाही.
- (५) साताऱ्याला राजाला इंग्रजांनी मराठ्यांचा राजा. म्हणून मान्यता दिली.
- (६) साताराची पेशवाई टिकविण्याच्या कामी छत्रपती प्रतापसिंहाला..... यांनी मोठी मदत केली.
- (७) १८५७ च्या उठावाच्या वेळी सातारा कोल्हापूरच्या बंडखोरांनी चे तंत्र आत्मसात केले.
- (८) हे इंग्रजांच्या तावडीत सापडले नाहीत.

(इ) कोल्हापूर

कोल्हापूर हे शहर व संस्थान राष्ट्रीय कार्यात नेहमीच आघाडीवर राहिले आहे. उत्तर भारतात १८५७ मध्ये जे स्वातंत्र्ययुद्ध घडले गेले, त्याचे पडसाद ह्या प्रदेशावरही उमटले. ह्या कालखंडात कोल्हापूरकरांनी एकदा नव्हे तर दोन वेळा उठाव केला. पहिला उठाव ३१ जुलै १८५७ मध्ये घडून आला तर दुसरा प्रयत्न त्याच वर्षी फिसेंबरात करण्यात आला. दुर्दैवाने हे दोन्ही उठाव यशस्वी झाले नाहीत.

पहिल्या बंडात कोल्हापूरस्थित २७ व्या रेजिमेंटच्या दोनशे सैनिकांनी भाग घेतला. देशभक्तीने पेटलेल्या ह्या सैनिकांनी रेजिमेंटच्या तिजोरीचा ताबा घेतला, तसेच छावणी (कॅटोन्मैट) प्रदेशात असलेल्या दुकानावरही ते चालून गेले. कोल्हापूर संस्थानच्या सैनिकांनी हे २७ व्या रेजिमेंटचे बंड मोहून काढण्याचा प्रयत्न केला. संस्थानच्या ब्रिटिश धार्जिण्या सैन्याने रेजिमेंटच्या सैन्यावर प्रतिहळा केला, युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या बायका मुलांचे रक्षण केले. बंडखोर सैनिकांचे पारिपत्य करण्यासाठी इंग्रजांनी इतर ठिकाणाहून कुमक पाठविली व त्यामुळे देशभक्त बंडखोर सैनिकांना फोंडाघाटात पळून जावे लागले. जेकब ह्या इंग्रज अधिकाऱ्याने हा उठाव डडपून टाकण्यात महत्त्वाची कामगिरी बजावली. त्याने लिहिलेल्या रिपोर्टीत “कोल्हापुरातील हा उठाव स्वयंस्फूर्त होता व त्यांत जनतेचा सहभाग होता. ह्या भागातील लोक ब्रिटिशांच्या राजवटीवर नाराज आहेत” असे नमूद केले आहे.

□ चिमासाहेब

फिसेंबर १८५७ मध्ये झालेल्या उठावाच्या दुसऱ्यात चिमासाहेब अग्रभागी होते. चिमासाहेब कोल्हापूरच्या राजांचे भाऊ. ह्या चिमासाहेबांचा व घालहेरमधील काही नेतेमंडळीचा संबंध होता. उत्तरेतील उठावाला कोल्हापूर परिसरातील लोक प्रतिसाद देतील असे चिमासाहेबांनी आश्वासन दिले होते. पुणे तसेच बेळगांव व धारवाड येथूनही आपल्याला प्रतिसाद मिळेल असे बंडवाल्यांना वाटत होते, पण हा दुसरा प्रयत्नही फसला.

कोल्हापूरच्या उठावात पहिल्या टप्प्यात ज्यांनी भाग घेतला, त्यांच्या धरपकडीनंतर इंग्रजांनी ३१ बंडखोरांना मृत्युदंड ठोठावला व दुसऱ्या टप्प्यातील उठावात ज्यांनी भाग घेतला

त्यांची चौकशी करून ५१ लोकांना मृत्युदंड ठेठविण्यात आला.

कोल्हापूर प्रकरणाचे निष्कर्ष तसे उत्तर भारतातील उठावापेक्षा वेगळे आहेत. गाईची व डुकराची चरबी हे उत्तरेतील उठावाचे कारण सांगितले जाते, पण कोल्हापूर परिसरात सातान्याच्या गादीची इंग्रजांनी जी विल्हेवाट लावली, कुटिल कारवाया करून त्यांनी जे सरकार जमा केले त्याची विलक्षण चीड मराठी जनतेला आली होती. सातान्याच्या छत्रपतीवर झालेला अन्याय सहन न होऊन ह्या परिसरात असंतोष वाढत गेला. ह्या उठावाची कारणे राजकीय होती. उत्तरेत धार्मिक, सांस्कृतिक कारणातून किंवा अंधश्रद्धेतून जसे बंड उद्भवले, तसे कोल्हापूर परिसरात घडून आले नाही, हे ह्या निमित्ताने नमूद करावेसे वाटते.

■ नरगुंदचा उठाव

नरगुंद हे धारवाड जिल्ह्यातील छोटेखानी गाव. नरगुंदच्या भाव्यांना १८४३ मध्ये दत्तक घेण्यास परवानगी नाकारली होती, त्यामुळे ते चिडलेले होते. १८५७ च्या पाश्वर्भूमीवर संस्थानिक भास्करराव भावे ह्यांनी निःशस्त्र व्हावे, असा आदेश इंग्रजांनी काढला व त्याची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून १८५८ च्या मे महिन्यात येथे बंड उभे राहिले.

अँकिंग पॉलिटिकल एजंट मॅनसन अवघे १२ सैनिक घेऊन भाव्यांवर तुटून पडला, तेव्हा भाव्यांनी मॅनसनला ठार मारले व त्याचे शिर नरगुंदला मिरवत आणले. १ जूनला पुन्हा इंग्रजांचे मोठे सैन्य नरगुंदवर चालून आले, तेव्हा वारकर्यांच्या वेषात भाव्यांनी पलायन केले. पुढे त्यांना पकडण्यात येऊन फासावर लटकावण्यात आले.

(इ) जमखिंडी

१८५७ चे वातावरण राजकीय परिवर्तनाच्या कल्पनेने भारलेले होते. काहीतरी अवचित घडणार व देशाला स्वराज्य मिळणार, असा होरा अनेकांचा होता. जमखिंडीच्या राजेसाहेबांना राष्ट्रव्यापी उठावाची यथायोग्य कल्पना असावी, म्हणूनच की काय, त्यांनी बरीच शस्त्रे जमा करून ठेवली होती. ह्या राजे अप्पासाहेबांचा व क्रांतिकारकांचा कितपत संबंध होता, ह्याविषयी अनेक तर्कवितक आहेत. जमखिंडीचे अप्पासाहेब व इंग्रज सरकार ह्यांचे संबंध चांगले होते तरीही राजेसाहेब शस्त्रे कशासाठी गोळा करताहेत हे तेथील रेसिडेंट्या लक्षात येईना. त्यांना ह्या प्रकरणात काळेबोरे असावे असा संशय आला म्हणून त्यांनी मुंबईच्या इंग्रज गव्हर्नरला ही सर्व माहिती तत्परतेने कळविली.

जमखिंडीत ही तयारी चाललेली पाहून इंग्रज सरकार गप्प बसणे शक्य नव्हते. त्यांनी धरपकडीचा आदेश दिला. अनेक संशयितांची ह्या वेळी तुरुंगात रवानगी करण्यात आली. एकोणिसाब्या शतकाच्या मध्यास देशामध्ये स्वामिनिष्ठाही जबर होती. संस्थांनी वातावरणात तर राजाला अजूनही मान होता.

राजावर संकट येऊ नये म्हणून छोटुसिंग नावाच्या देशभक्ताने शस्त्रास्त्रे जमविण्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली. इंग्रजांनी त्याला सरळ तोफेच्या तोंडी दिले. जमखिंडीमध्ये हे पाहण्यासाठी लोकांना बोलविण्यात आले व शेकडो लोकांच्या डोळ्यांदेखत छोटुसिंगला तोफेच्या तोंडी बांधून उडविण्यात आले. इंग्रज सरकारच्या विरोधात गेले व बंड-उठाव किंवा सरकारविरुद्ध काही कारस्थान केले तरं परिणाम काय होतात, हे दाखविण्यासाठी इंग्रज सरकार अशा क्रूर शिक्षांचा अवलंब करीत होते. जनतेला जरब बसावी व सरकारच्या विरोधात कुणी कसलीही हालचाल करू नये, ह्यासाठी अशा शिक्षा १८५७ मध्ये सर्वत्र देण्यात आल्या. फाशी दिलेल्या देशभक्ताला तसेच लटकलेल्या अवस्थेत अनेक दिवस ठेवण्यात आले.

जमखिंडीच्या राजेसाहेबांना अटक करून काही दिवस त्यांना बेळगावात व पुढे वेंगुल्याला ठेवण्यात आले. १८५८ मध्ये राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला. त्या वेळी संस्थानिकांना अनेक सवलती बहाल करण्यात आल्या. एका नव्या उदारमतवादी पर्वाचा प्रारंभ म्हणून अनेक राजेरजवाड्यांना अश्वासने देण्यात आली. त्या जाहीरनाम्याला अनुसरून राजेसाहेबांची सुटका करण्यात आली व त्यांना त्यांची गादीही परत देण्यात आली.

(उ) हुलगुंडीचे बेरड

महाराष्ट्रात रामोशी, भिल्ल आणि कोळी ह्यांच्याप्रमाणे बेरड ही एक रांगडी जमात. ह्या आदिवासी जमातीं अशिक्षित व मागासलेल्या जमाती. गिरीकंदरात आणि जंगलामध्ये राहणाऱ्या ह्या जमाती स्वातंत्र्यप्रियतेसाठी ख्यातनाम आहेत. शहरातील सुसंस्कृत व काहीसे शिकले सवरलेले लोक इंग्रजी राजवटीला कायम टरकून होते पण हे अशिक्षित, अडाणी व मागासलेले लोक संदैव स्वातंत्र्याच्या लढ्यात अप्रभागी राहिले आहेत. मुधोळ आणि हुलगुंडीमध्ये राहणाऱ्या बेरडांनी अनेक वेळा इंग्रजी सत्तेला आन्हान दिले. इंग्रजी कायदेकानून व त्यांच्या यंत्रणेला बेरडांनी कधी धूप घातली नाही.

इंग्रजांनी हिंदुस्थानावर आपली पकड मजबूत बसावी, ह्यासाठी सर्व प्रकारचा विरोध नाहीसा करण्याचा चंग बांधला होता. आपल्या राजवटीला विरोध करण्यासाठी भारतात जे उठाव होतात, ते निपटून काढण्याच्या इराद्याने परकीय राज्यकर्त्यांनी स्थानिक लोकांवर शस्त्रबंदीचे कायदे लादले होते. आपल्याकडे असलेली सर्व शस्त्रे लोकांनी सरकार जमा करावीत, असा फतवा त्यांनी १८५७ मध्ये काढला होता.

नोव्हेंबरमध्ये निघालेल्या ह्या शस्त्रबंदीच्या हुकमाला बेरडांनी प्रतिसाद दिला नाही. सर्व बेरडांना एकत्र बोलावून इंग्रज सरकारच्या अधिकाऱ्यांनी त्यांना कायद्याची कल्पना दिली व त्याचबरोबर ज्यांना शस्त्रे हवी आहेत, त्यांनी ती परवाना घेऊन, सरकारकडे नोंदणी करून ती जवळ ठेवावीत असेही घोषित

केले. बेरडांच्या टोळीप्रमुखाने आवाहन करून शस्त्रे देण्यासाठी आपल्या बांधवांना विनविले. पण जमातीच्या प्रमुखाच्या आज्ञा ऐकण्याच्या मनःस्थितीत बेरड नव्हते. त्यांनी सरळ असहकार पुकारला. बेरड मुंधोळ व हुलगुडी परिसरात मोठ्या संख्येने एकत्र आले, त्यांच्या बरोबर त्यांची शस्त्रे असल्यामुळे इंग्रजांचे सरकारी अधिकारी गांगरून केले. बेरडांकडून गोडीगुलाबीने शस्त्रे काढून घ्यावीत असे काही सरकारी अधिकाऱ्यांचे मत होते.

बेळगावजवळ हुलगुडी व मुंधोळ परिसरात इंग्रजी सैन्य आणि बेरड ह्यांच्यात चकमकी झाल्या. जवळपासच्या ठिकाणाहून सैन्य मागवून इंग्रजांनी आपली बाजू भक्कम केली होती. इंग्रजी सैन्यांनी केलेल्या चढायामुळे बेरडांचा पराभव झाला. बेरडांचा बिमोड करून इंग्रजी सैन्य परत गेले पण रात्री पुन्हा ते परत आले. रात्री बेसावध असलेल्या बेरडांवर चोहोबाजूनी हळ्ळा करण्यात आला व ह्या हल्ल्यात १५० बेरड मारले गेले.

इंग्रजांनी पकडलेल्या बेरडांवर खटले भरले. हुलगुडीमध्ये ६ व मुंधोळमध्ये १३ लोकांना फासावर लटकावले. इंग्रजांनी त्या काळात दहशतीचे एक अभिनव तंत्र आरंभिले होते. बाजारचा दिवस निवडून त्यांनी बेरडांना सार्वजनिक ठिकाणी फासावर लटकावले. आपल्या असंस्कृतपणाचे व रानटीषणाचे असे प्रदर्शन इंग्रज आपला धाक निर्माण करण्यासाठी करीत असत, असा उल्लेख मागे आलेलाच आहे. बेरडांचे बंड अशा रीतीने संपुष्ट आले. किंतुरच्या देसायांनाही इंग्रज सरकारने कठोर शिक्षा केली. बेरडांना उत्तेजन दिल्याचा आरोप त्यांच्यावर ठेवण्यात आला होता. बेरडांना आपली शस्त्रास्त्रे निमूटपणे इंग्रजांच्या स्वाधीन करावी लागली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधानात गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) हे संस्थान राष्ट्रीय कार्यात नेहमीच आघाडीवर राहीले आहे.
- (२) या अधिकाऱ्यांने कोल्हापुरातील सैन्यातील उठाव दडपून टाकला.
- (३) डिसेंबर १८५७ मध्ये उठावाच्या दुसऱ्या हल्ल्यात आघाडीवर होते.
- (४) कोल्हापूर येथे झालेल्या उठावाचे प्रमुख कारण हे होते.
- (५) यांनी मॅनसनला ठार मारून त्यांचे मुळके मिरवत नरगुंडला आणले.
- (६) जमखंडी येथील यांनी मोठी शस्त्रे जमा केली होती.
- (७) मुंधोळ आणि हुलगुडीमध्ये राहणाऱ्या जमातीने इंग्रजी सतेला आव्हान दिले.

■ शस्त्रबंदी कायदा

ह्या बेरड प्रकरणाच्या निमित्ताने शस्त्रबंदीचा जो कायदा इंग्रजांनी त्या काळात साच्या हिंदुस्थानात लागू केला होता, त्याबाबत काही गोष्टी स्पष्टपणे येथे नमूद केल्या पाहिजेत. स्वसंरक्षणासाठी शस्त्रे बालगण्याची परवानगी जगामध्ये सर्व सुसंस्कृत देशांमध्ये दिली जाते. इंग्रजांनी मात्र ह्या देशात शस्त्रबंदीचे धोरण बुद्धिपुरस्सर राबविले. त्यामागचे कारण उघड आणि स्पष्ट होते. असल्या झोटिंगशाही पावित्र्यामुळे येथे इंग्रजी राजवट बरीच वर्षे टिकली. आपल्या वसाहतीना संभाव्य धोके कोणते आहेत, हे ओळखण्याचे चारुर्य, दूरदृष्टी त्यांच्याकडे असल्यामुळे त्यांचे राज्य येथे पक्के झाले.

(अ) भिल्ह आणि कोळी लोकांचे उठाव

कोळी व भिल्हांनी इंग्रजी सत्तेविरुद्ध खानदेश, नाशिक व अहमदनगर परिसरांत दिलेल्या झुंजी रोमहर्षक आहेत.

नाशिक जिल्हातील पेठ व सुरुगाणा भाग हा तसा दुर्गम. तेथे कोळी लोकांचे उठाव झाले. ह्या उठावाला पेठचा राजा भगवंतराव नीलकंठराव ह्याने सक्रिय उत्तेजन दिले व त्याचबरोबर उठावाचे नेतृत्वही केले.

६ डिसेंबर १८५७ रोजी ह्या उद्रेकांना प्रारंभ झाला. कोळी लोकांनी हरसूलच्या बाजारपेठेत लुटालूट केली. इंग्रजी सत्तेचे प्रातिनिधिक असलेली ठिकाणे - सरकारी कार्यालये हे त्यांचे लक्ष्य होते. कोळ्यांचा पहिला हळ्ळा मामलेदार कचेरीवर झाला. कोळी असे चालून येतील ह्याची कल्पना नसल्यामुळे मामलेदाराने पडते घेतले. इंग्रजी सैन्याला प्रतिकार न करण्याचा आदेश त्याने दिला. कोळ्यांची संख्या फार मोठी होती. त्यामानाने कचेरीमध्ये शिपाई हाताच्या बोटावर मोजण्याइतके होते. पहिल्या चकमकीत हार मानल्यावर मामलेदाराने जवळ असलेल्या त्र्यंबकेशवरहून आणखी कुमक मागवून घेतली व त्यामुळे कोळ्यांना निमूटपणे काढता पाय घ्यावा लागला. पराभूत झालेले कोळी हरसूलच्या जंगलात पळून गेले. पळून जाण्यापूर्वी सरकारी खजिना लुटून न्यावयास ते विसरले नाहीत.

इंग्रज सैन्याचे नेतृत्व मि. ग्लासपूलकडे सोपविष्णात आले होते. कोळी लोकांनी भिल्हांचा पुढारी भागोजी नाईक ह्यास पाचारण केले. भिल्ह आणि कोळी एकत्र आल्यामुळे काही काळ बंडवाल्यांची तांकद वाढली, पण ग्लासपूलने आणखी फौजफाटा मागविल्यामुळे त्यांची लवकरच दमछाक झाली. जंगलाचा आसरा घेऊन काहीकाळ त्यांनी लढा दिला, पण शेवटी त्यांना हार मानावी लागली.

जंगलात लपलेल्या कोळी व भिल्हांना पकडण्यात आले. नाशिक व ठाण्याच्या पोलिसांनीही अनेक बंडखोरांचा पाठलाग करून त्यांना अटक केली. चौदा आरोपीना हद्दपार करण्याची शिक्षा देण्यात आली तर उरलेल्यांना २-४ वर्षे कारावासाच्या शिक्षा झाल्या. बंडाचे नेतृत्व करण्याच्या भगवंतरावांना फाशी देण्यात आले.

भिल्हांचा नेता भागोजी नाईक पळाला, पण त्याची आई इंग्रजांच्या हाती सापडली. भिल्हांच्या अनेक स्त्रिया इंग्रजांनी पकडल्या. त्यांनादेखील इंग्रजांनी शिक्षा दिल्या.

दन्याखोऱ्यात आश्रय घेऊन भिल्ह आणि कोळी इंग्रजी सतेला जर्जर करीत होते. ह्या उठावाच्या कामी स्थानिक राजघराणी त्यांना मदत करीत होती. उघडपणे मदत करणे शक्य नव्हते, म्हणून मराठ्यांची अनेक राजघराणी महाराष्ट्रात व बृहतर महाराष्ट्रात ह्या लोकांना हस्ते परहस्ते मदत करीत होती. इंग्रजांना त्याची पूर्ण जाणीव होती, पण पुरावा नसल्यामुळे ते ह्या कारवायांकडे दुर्लक्ष करीत होते.

इंग्रजी राजवटीत भिल्हांची मोठी संख्या खानदेश, गुजरात व मध्य प्रांतात राहत होती. त्यांचे नेतृत्व काजीसिंग, भीमा व मोवाशिया नाईक हे करीत होते. थोडेसे राष्ट्रप्रेम, थोडासा स्वार्थ अशा दोन्ही हेतूनी भिल्ह इंग्रजांच्या विरोधात हाती शस्त्र घेऊन सज्ज झाले होते. चरितार्थचे साधन नसल्यामुळे भिल्ह व कोळी लुटमार करूनच उदरनिर्वाह करीत होते.

नोव्हेंबर १८५७ मध्ये ह्या उठावांना सुरुवात झाली. ह्या उठावांचे नेतृत्व काजीसिंग, भीमा आणि मोवाशिया नाईक ह्यांनी केले होते. परकीय सरकार राष्ट्रीय पातळीवरच्या उठावात टिकणार नाही, त्यांना गाशा गुंडाळून इंलडला परत जावे लागेल, असे सोयीस्कर अंदाज त्यांनी बांधले होते. लुटमार करून त्यांनी बराच पैसा जमा केला होता. तो त्यांनी ह्या वेळेला बाहेर काढला. सातपुडा पर्वतामधून जे रस्ते दक्षिणेत गेले होते, तेथे हल्ले करून सरकारी खजिने लुटून भिल्हांनी खूप पैसा जमा केला होता. सरकारी मालकीची अफू विकण्यासाठी जी दखखनला जावायाची तीदेखील ह्या सातपुड्याच्या जंगलातूनच जात असे. हे मार्ग आम्हा भिल्हांच्या मालकीचे आहेत, आम्हाला ह्या रस्त्यांवर कर आकारण्याचा अधिकार आहे व तो आम्ही पिढ्यान पिढ्या उपभोगातो आहोत, असा त्यांचा युक्तिवाद होता. सिंधवा व बडवानी हे आजच्या मध्यप्रदेशातील जिल्हे व शिरपूर तालुक्यातून ही वाहतूक चालत असे.

भिल्हांना पैशाची कमी नव्हती. त्यामुळे निजामी प्रदेशातून त्यांनी रजाकार, रोहिले व पठाण ह्या टोळ्यांचीही मदत घेतली होती. दुर्गम जंगल व दन्याखोऱ्या ह्यांनी व्यापलेला हा प्रदेश भिल्हांच्या चांगल्या ओळखीचा होता. त्यामुळे विजय आपलाच होणार, ह्याची त्यांना खात्री होती. इंग्रजी सत्ता बलाढ्य असली तरी सातपुडा पर्वतांच्या दन्याखोऱ्यात आमची सत्ता चालते. एवढेच नाही तर येथून जी माणसे, जनावरे व वाहने जातात-येतात त्यांच्याकडून आम्हाला कर वसूल करण्याचा अधिकार आहे असा त्यांचा दावा होता. दगड-गोटे आणि शीळा ही त्यांची पारंपरिक हत्यारे ही इंग्रजांच्या बंदुका आणि तोफापेक्षा जास्त परिणामकारक होती. खालून जाणाच्या शत्रूवर वरून कडेकपांच्यातून दगडांचा मारा केला तर शत्रूंची वाताहत होणार हे ते जाणून होते.

■ अंबापाणीची लढाई

११ एप्रिल १८५७ मध्ये भिल्ह आणि इंग्रज सैन्य ह्यांत जी लढाई झाली त्याला अंबापाणीची लढाई असे नाव आहे. ह्या हातधाईच्या लढाईत एक देशी अंमलदार मारला गेला व दोन गोरे अधिकारी जखमी झाले. भिल्हांचे ५६ लोक मारले गेले व १७० लोक जखमी झाले. ६२ भिल्ह इंग्रजांनी कैदी म्हणून नेले, त्यापैकी ५७ भिल्हांना ठार करण्यात आले. इंग्रजांनी १८५७ मध्ये सर्वत्र सूड तंत्र आरंभिले होते. हिंदी लोकांना जरब बसावी म्हणून सरळ मृत्युदंडांची शिक्षा फर्मावण्याकडे त्यांचा कल होता.

परंतु झालेल्या नुकसानीमुळे भिल्ह हताश झाले नाहीत. त्यांनी नाशिक जिल्ह्यातील नांदगाव येथे इंग्रजावर चढाई करून पराभवाचा वचपा काढला. भिल्ह आणि इंग्रज ह्या दोघांमध्ये १८५७व १८५८ मध्ये अनेक चकमकी झाल्या. त्यातच भिल्हांचे बरेच नुकसान झाले तरीही हार मानावयास ती लढवथ्यी जमात तयार नव्हती. लुटमार करून ते पैसा उभा करीत. निजामी प्रदेशातून रोहिले-पठाणांचे भाडोत्री सैन्य ते वापरीत आणि दुप्पट उत्साहाने ते इंग्रजावर तुटून पडत. दोन वर्षांनंतर दोन्ही पक्ष थकले व १८५८ मध्ये इंग्रजांनी भिल्हांशी बोलणी करून समेट केला. काजीसिंगसारख्या भिल्ह नेत्याला इंग्रजांनी माफी दिली व हा संघर्ष संपला. आदिवासी व पहाडी प्रदेशात असलेल्या भूमिपुत्रांशी झगडण्यात अर्थ नाही, हा धडा इंग्रज सरकार शिकले. नांदगावच्या चकमकीत भिल्हांचा बंदोबस्त करणे आपल्याला जमले नाही, असे नांदगावच्या मॅजिस्ट्रेटने नमूद करून ठेवले आहे.

पुणे-नाशिक रस्त्यावरील नांदुरंशिंगोटे ह्या गावाजवळ इंग्रज व भिल्ह ह्यामध्ये तुंबल युद्ध झाले व त्यात कॅप्टन हेनरी मारला गेला. इंग्रज व भिल्ह दोन्हीही एकमेकांच्या विरोधात लढत होते. या संघर्षात भिल्हांचे नुकसान जास्त झाले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) स्वतःच्या हितरक्षणासाठी इंग्रजांनी शस्त्रबंदीचे धोरण राबविले. ()
- (२) कोळी आणि भिल्ह लोकांनी इंग्रजाविरुद्ध मोठा लढा दिला. ()
- (३) पेठचा राजा भगवंतराव निलकंठराव यांनी कोळ्यांच्या उठावास नेतृत्व दिले, त्यांना पाठिंबा दिला. ()
- (४) जंगलात लपलेल्या भिल्ह व कोळी लोकांना पकडणे इंग्रज सतेला जड गेले नाही. ()
- (५) भिल्ह व कोळी जमार्टीना महाराष्ट्रात मराठ्यांच्या राजघराण्यातून मदत मिळाली नाही. ()
- (६) अंबापाणीच्या लढाईत भिल्हांची मोठी हानी झाली त्यामुळे ते खूप हताश झाले. ()

(ए) मराठवाडा

मराठवाडा, जो १८५७ पूर्वी निजामी प्रदेशात होता, तेथे अनेक ठिकाणी बंडे झाली. अंबड येथे इंग्रज आणि एतदेशीय ह्यांच्यात छोटीशी चकमक झाली. नंदेड जिल्ह्यात हंसाजी नाईक हटकर ह्यानी वीस वर्षांपर्यंत निजामाशी संघर्ष केला. त्याचा बंदोबस्त करण्यासाठी निजामाला इंग्रज सैन्याची मदत घ्यावी लागली. इ.स. १८१८ मध्ये धर्मांजी प्रतापरावाने निजामाच्या विरोधात बंड केले होते, तेव्हाही निजामाने इंग्रजांची मदत घेतली आणि धर्मांजीला पकडून त्याने राज्यात कशीबशी शांतता प्रस्थापित केली.

□ औरंगाबादेतील घटनाक्रम

१८५७ चा लढा विचित्र पद्धतीने पेटत गेला व त्यांतील संवादी व विसंवादी सुरांमुळे राष्ट्रवादाचे मोठे मनोहारी दर्शन घडले ते औरंगाबादेत !

औरंगाबाद हे निजामी प्रदेशातील एक महत्वाचे शहर. तेथे ठेवलेल्या इंग्रजी सैन्यात बहुसंख्य हिंदी शिपाईच होते. उत्तर भारत व खास करून अयोध्या प्रांतांतील अनेक लोक ह्या सैन्यात काम करीत होते.

१८५७ च्या बातम्या दक्षिणेत येऊन थडकल्या आणि हिंदी व इंग्रजांच्या दोन्हीही गोटात ताणतणाव वाढत गेले. येथे कॅप्टन एस.जी.जी. और यांच्या नेतृत्वाखाली घोडदळाची तिसरी पलटण काम करीत होती. १८५७ चा उठाव उत्तरेस पसरू लागला व त्या वार्ता औरंगाबादेत लष्करी छावण्यामध्ये चर्चिल्या जाऊ लागल्या. कॅप्टन और ह्यास उत्तरेत बंडाचा बिमोड करण्यासाठी बोलावणे आले. हा इंग्रजी अधिकारी आपल्या सैन्याला उत्तरेत घेऊन जाण्यास फारसा तयार नव्हता. हे सैन्य मध्ये रस्त्यातच बंड करून उठले तर ? अशी भीती त्याला वाटत होती व त्याचबरोबर ह्या सैनिकांनाही आपल्याच सैनिक बांधवांवर हत्यार चालविण्याची इच्छा नसल्यामुळे त्यांच्याही गोटात अस्वस्थता होती. दोन्ही पक्ष इंग्रजी सैन्य व त्याचबरोबर इंग्रजांच्या भारतातील सैन्यात असलेले सैनिक ह्यांच्यात परस्परांविषयी संशय होता राग-विद्वेष होता व म्हणूनच भारतातील इतरत्र आढळणाऱ्या बहुतेक सर्व छावण्यांमध्ये (कॅटोन्मेटमध्ये) जसा तणाव होता तसाच तो येथीही होता.

औरंगाबादेतील इंग्रज अधिकार्यांनी आपली बायकामुळे मुंबईला पाठविली होती व मुंबईत सुरक्षिततेचा उठाव म्हणून ही बायकामुळे बोटीवर राहत होती, ह्या बोटी किनाच्याजवळच नांगरून ठेवलेल्या होत्या.

एका इफ्फंट्री बटालियनमध्ये दोनशे सैनिक अयोध्येचे होते. अयोध्या प्रांतात तर १८५७ चा उठाव चांगलाच उसळला होता. ह्या पार्श्वभूमीवर ह्या पलटणीला उत्तरेत कसे घेऊन जावे, असा पेच इंग्रज सरकारपुढे पडलेला होता.

ह्या ताणतणावांचा फायदा काही उतावळ्या सैनिकांनी उठवला. ते अकस्मात बंड करून उठले, पण पाठिंब्याअभावी

त्यांचा उठाव दडपला गेला. रीतसर चौकशी झाली. फिदा अली आणि त्याचे इतर चार सहकारी ह्यांना फासावर लटकावण्यात आले.

(ऐ) नागपूर

इंग्रज राजवटीमध्ये जी काही हिंदी लोकांची बंडे झाली, त्यामध्ये काही देशी राजवटींनी नकारार्थी भूमिका वठविलेली आहे. १८५७ च्या उठावात मोगल बादशाहा बहादुरशाहा, झाशीची राणी, नानासाहेब पेशवा ही राजकुळातील माणसे पृथ्वीतलावरची सारी भौतिक मुखे पायदळी तुडवून इंग्रजांविरुद्ध लढण्यास उद्युक्त झाली होती, तर नागपूरसारख्या छोट्या राज्यांत असलेल्या एका राजघराण्यातील बाकाबाईने हिंदूलोकांना साथ न देता इंग्रजी राजवटीला मोलाची मदत केली. बाकाबाईसारखी माणसे देशद्रोही झाल्यामुळे हा उठाव फसला. त्याचप्रमाणे काही संस्थानांचे दिवाण नेमके ह्याच वेळी राजनिष्ठ (?) निधाले व त्यांनी हिंदी प्रजेला साथसोबत करण्याएवजी इंग्रजी अधिकार्यांना साहाय्य केले. ही भारतीय गोटातील बेकी १८५७ च्या उठावाच्या अपयशास कारणीभूत आहे.

नागपूर शहर हे भारताच्या इतिहासात मोक्याचे टिकाण म्हणून ओळखले जाते. एक तर ते भारतातील मध्यवर्ती शहर-पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर भारताला मोठे सोईचे. तेथे सैनिकांच्या बराकीत राष्ट्रप्रेमाची भावना चेतवायची, असा बंडवाल्यांचा इरादा होता. १३ जून १८५७ रोजी सर्वांनी बंड करून उठावयाचे असे ठरले. उठावाची योजना तयार करण्यात आली होती. रात्री १२ वाजता शोभेची दारू आकाशात उडवून सर्वांना जागे करावयाचे व एकाच वेळी उठाव घडवून आणला की आपला विजय ठरलेला आहे, असा शिपायांना तर्क होता. ह्या कटाची माहिती इंग्रजांना मिळाली होती. त्यांनी छावण्यांमध्ये कडेकोट बंदोबस्त ठेवून खुणेचे दारूकामाचे फुगे आकाशात उडवू दिले नाहीत. फुग्यांची वाट पाहणाऱ्या सैनिकांची निराशा झाली व ही योजनाही बारगळ्याली.

उठावात भाग घेणाऱ्या सैनिकांची चौकशी करण्यात आली. तीन सैनिकांना फासावर लटकावण्यात आले. काही सैनिकांना जन्मठेप झाली व उठाव पद्धतशीरपणे दडपण्यात आला.

उठाव निष्प्रभ करण्यासाठी भोसले कुळातील बाकाबाईचा वापर करण्यात आला. तिने नागपूरातील वजनदार असार्यांना बोलावून घेऊन त्यांना चांगला दम भरला. असंतुष्ट सैनिकांना कोणीही मदत करावयाची नाही, केल्यास गंभीर परिणाम होतील असे तिने त्यांना बजावून सांगितले. नागपूरातील बंडाची पाळेमुळे खोदून काढण्यात इंग्रज राजवटीला यश आले.

(ओ) मुंबई शहर

ब्रिटिश राजवटीतील मुंबई इलाख्याची राजधानी मुंबई शहर हे उठाव व क्रांत्यांच्या काळात शांत असल्याचे दिसते. १८५७ ते १९४७ ह्या काळात मुंबई शहरात सशस्त्र उठाव तसे

तुलनेने फार कमी झाले. १८५७ च्या काळात तर मुंबई शहरात अनेकांनी इंग्रजी राजवटीशी आम्ही निश्चिवंत राहू अशा आशयाचे वचननामे सादर केले. व्यापारी व बाँबे असोशिएशनसारख्या संघटनांनी अशी स्वामिनिष्ठा (?) दाखविणारी पत्रे सरकारला सादर केली होती.

इंग्रजी अंमल, त्याचे स्थैर्य व त्या स्थैर्यामुळे भरभराटीला असलेला व्यापार उदीम ह्यांचा विचार मुंबईतील धनिकांनी केला होता. व्यापारी नफ्याच्या पतीकडे जाऊन विचार करण्याची गरज त्यांना भासली नाही. शहरातील जनता सर्वसाधारपणे तटस्थ होती. परंतु शहराच्या विविध भागांमध्ये ज्या सैनिकी तुकड्या होत्या, त्यात उत्तर भारतातील अनेक सैनिक होते. त्यांच्या मनी स्वातंत्र्यज्योत तेवेत होती. उठावाची जबर इच्छा मनात असल्यामुळे गोद्यांमध्ये व इतर कँटोनेंट भागात अस्वस्थता होती व काहीसे ताणतणावही होते.

दहा व अकरा क्रमाकांच्या पलटणीत उठावाच्या योजना शिजल्या. मोहरमच्या मुहूर्तावर सर्वांनी हाती शस्त्र घेण्याची योजना तयार केली. पुढे ते शक्य झाले नाही म्हणून १८५७ च्या दिवाळीत सर्वांनी इंग्रजांवर तुटून पडावयाचे असे ठरले. नाईक कामताप्रसाद व गुलमार दुबे ह्या दोघांनी सैनिकांमध्ये राष्ट्रप्रेम चेताविले.

ह्या उठावाची बातमी इंग्रजांना मिळाली व त्यांनी नेहमीप्रमाणे नेत्यांची धरपकड केली. सध्यद हुसेन व मंगल ह्या दोन सैनिकांना दोषी ठरविण्यात आले व त्यांना तोफेच्या तोंडी बांधून उडविण्यात आले. (१५ ऑक्टोबर १८५७) मुंबईतील लोकांना खास बोलावून घेऊन त्यांच्या डोळ्यादेखत ह्या शिक्षेची अंमलबजावणी झाली. डी.इ. वाच्छन लिखित “Shells From The Sands of Bombay” ह्या पुस्तकात ह्या घटनेचे तपशीलवार वर्णन आहे. रक्तामांसाचा उग्र दर्प वातावरणात कसा दाटला होता, शरीराचे कसे तुकडे तुकडे झाले, रक्त मांस अर्धवट जळाले व त्याचा सडा आझाद मैदानावर कसा सांडला हे वाचून आजही अंगावर शहरे येतात.

मुंबईचे प्रसिद्ध जगन्नाथ शंकरशेठ जे दानशूरतेसाठी व विद्वत्तेसाठी प्रसिद्ध आहेत, त्यांचा १८५७ च्या उठावाशी संबंध होता. त्यांचा एक एजंट महादेवराव उर्फ रावसाहेब ह्यास पोलिसांनी सोलापूर येथे पकडले होते. सोलापूर, अहमदनगर व पुणे या भागात उठाव घडवून आणण्याची जबाबदारी ह्या रावसाहेबावर सोपविण्यात आली होती. त्यांच्याकडे ज्या हुंड्या होत्या त्यांवर भारतातील अनेक नामांकित व्यापार्यांची नावे होती. नाना शंकरशेठांच्या नावे असलेली पन्नास हजाराची एक हुंडी महादेवरावांकडे सापडली. बन्याच काळपर्यंत नानांच्या भोवती संशयाचा भुंगा फिरत होता. पण पुढे नानांनी कणखरपणे इंग्रजांना काही गोष्टी सुनावल्या. नानांचे सरकार दरबारी बरेच वजन होते. त्यांच्याविरुद्ध खटला दाखल करण्याइतके धैय

तत्कालीन इंग्रज सरकारकडे नव्हते. त्यामुळे ह्या प्रकरणातून नानांची सुटका झाली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

(अ) पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) , जिल्ह्यात हंसाजी नाईक हटकर ह्याने निजाम व इंग्रजी सत्तेच्या विरोधात बंड केले.
- (२) प्रांतातील लोक सैनिक म्हणून औरंगाबादच्या इनफ्री बटालियनमध्ये होते.
- (३) नागपूरच्या राजधारण्यातील ह्या स्त्रीने इंग्रजांना मदत केली.
- (४) मुंबईच्या मैदानावर बंडखोरांना तोफेच्या तोंडी देऊन उडविण्यात आले.

(आ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) १८५७ मध्ये मराठवाडा निजामाच्या प्रदेशात मोडत होता. ()
- (२) १८५७ च्या गडबडीमुळे इंग्रजांनी आपली बायका-मुले रंगूनला पाठवून दिली. ()
- (३) निजाम व इंग्रजात उठावाच्या काळात वितृष्ण होते. ()
- (४) जगन्नाथ शंकरशेठांविषयी इंग्रजांना संशय होता. ()

२.२.४ १८५७ च्या उठावाच्या अपयशाची कारणमीमांसा

१८५७ च्या उठावाची व्याप्ती व त्याचे महाराष्ट्रात उमटलेले पडसाद हे अतिशय मर्यादित होते. ह्या लढ्यात मराठी जनता एकदिलाने उतरली होती, असे विधान करणे फारसे संयुक्तिक होणार नाही. महाराष्ट्रात व भारतात ह्या लढ्याला मिळालेला अल्प प्रतिसाद व जनतेने ज्या पद्धतीने ह्या उठावाकडे पाठ फिरविली, त्यावरून हा उठाव एका मर्यादित वर्तुळात फिरत होता, ही गोष्ट आता पुरेशी स्पष्ट झालेली आहे. उठावाचा कमी प्रमाणात जो प्रसार झाला त्याची कारणे आपल्याला तत्कालीन परिस्थितीत शोधावी लागतील.

(१) तत्कालीन परिस्थिती

मराठी जनतेला अजून राष्ट्रभक्तीचे भव्य-दिव्य दर्शन झालेले नव्हते. तो काळ तसा संधिप्रकाशासारखा होता. धड आधुनिकतेचा सूर्योदय नाही की मध्ययुगीन- संरजामशाहीचा अस्त नाही, अशा विचित्र कालमान परिस्थितीत सापडलेली जनता दुसरे काय करू शकणार होती ? १८५७ च्या पराभवाचे खापर जनतेच्या दुर्बल मनोवृत्तीवर, कचखाऊ धोरणावर अनेकदा

फोडले जाते, ते सर्वथा चूक आहे. त्या काळात वावरणाऱ्या जनतेला - मग ती मराठी असो किंवा हिंदी भाषक असो अनेक मर्यादा होत्या. त्या मर्यादिमध्ये राहून त्यापैकी त्यांना जे काही सूचले ते त्यांनी केले. त्यांच्या धडाडीचा व धगधगत्या राष्ट्रप्रेमाचा गौरव करण्यात शहाणपणा आहे. त्यांच्या उठावातील कच्चे दुवे हुडकण्यात व त्यांना त्यासाठी आज दूषणे देण्यात काहीच हशील नाही.

(२) साधनसामग्रीचा अभाव, तटस्थ वृत्ती

पैशाची कमतरता, साधनसामग्रीचा अभाव, घंड आणि तटस्थ जनता ह्या सर्वांचा परिणाम शेवटी काय होणार? १८५७ चा महाराष्ट्रातील उठाव अपयशी ठरण्याची अनेक कारणे आहेत. दब्लणबळणाची आणि संचारणाची साधने प्राथमिक अवस्थेत असल्यामुळे पुढारी मंडळी संदेशांची देवाणघेवाण करू शकली नाहीत. त्यांच्या हेतूमध्ये किंवा ध्येय उद्दिष्टांमध्ये मुद्दा एकवाक्यता नव्हती. कुणी प्रतापसिंहासाठी लढत होते, तर कुणी उत्तरेमध्ये जो वणवा पेटला त्यामुळे अस्वस्थ झाले होते. हिंदू व मुस्लिम जमातीमध्ये ह्या काळात जी एकी नांदली त्याचे कारण दोन्ही जमातींचे धर्म आणि त्याबर आधारलेली संस्कृती व समाजरचना ही संकटात सापडली आहे, अशी त्यांची रास्त भावना झाली होती. इंग्रजांची राजवट नष्ट केली की आपण आपल्या धर्मकल्पनांप्रमाणे जगू शकू, व्यवहार करू शकू अशी त्यांना खात्री वाटत होती. उठावात भाग घेण्याच्या प्रत्येक जमातीचा, समुदायाचा हेतु वेगवेगळा असला तरी आपला समाज शत्रू इंग्रज सरकार आहे, ह्याबाबत त्यांच्यात एकवाक्यता होती. उठाव घडून येण्यासाठी हे एक कारण पुरेसे होते.

२.२.५ १८५७ च्या उठावाचे महत्त्व

१८५७ चा उठाव विस्कलीत होता, ध्येयामध्ये पुरेशी एकवाक्यता नसल्यामुळे वातावरण उत्तरेप्रमाणे दक्षिणेतही गोंधळाचेच होते. हा गोंधळ तसा अटळ-अपरिहार्य होता. उठावामागे योजना नव्हती, कुणाची योजकता नव्हती किंवा कुणाचे खंबीर नेतृत्वही नव्हते. उठाव फसलेला असला तरी यांना उठावामागे राष्ट्रप्रेमाची जी मंगलमय भावना होती, ती जास्त महत्त्वाची मानली पाहिजे.

सामाजिक, वैचारिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात सुधारणा वा पुनरुज्जीवन घडून येण्यापूर्वी भारतीय प्रबोधनापूर्वीचे उत्तर भारत व महाराष्ट्रातील हे उठाव तसे अपरिपक्व होते. त्याच शतकाच्या उत्तरार्धात वृत्तपत्रे, वाळमय, समाजसुधारणा, राजकारण ह्या क्षेत्रांत जोरदार परिवर्तन घडून आले आणि ह्या परिवर्तनानंतर घडून आलेल्या प्रत्येक चलवळीत आणि उठावात अधिक शिस्त, एकसंधपणा, योजकता ह्यांचे दर्शन आपल्याला घडते, म्हणून ह्या विविध चलवळी यशस्वी होत गेल्या. १८५७ चा उठाव हा एक आरंभीचा प्रयत्न होता. तो अपरिपक्व असा राष्ट्रीय प्रयोग होता, त्याचे मूल्यमापन करताना आजच्या कसोट्या उपयोगी पडणार नाहीत.

इंग्रजांचे दमनयंत्र फार कार्यक्षम होते. बंडाचा बीमोड करताना परकीय राज्यकर्त्यांनी दया-माया आणि माणूसकी दाखविली नाही. इंग्रज काय, पोर्टुगीज काय ते जेथे गेले, जेथे जेथे त्यांनी वसाहती स्थापन केल्या, त्या प्रदेशावर राज्य करताना पाश्चिमात्यांनी एतदेशियावर ह्याच प्रकारचे राक्षसी अत्याचार केले व आपला वसाहतवाद टिकविला. उदारमतवाद, लोकशाही, न्याय व समता ह्याचे प्रयोग त्यांनी युरोपमध्ये केले पण आशिया व आफ्रिका खंडात वांशिक करतली करून आपले आर्थिक लाभ टिकविले. १८५७ च्या काळात इंग्रजांनी उठावाचे नेते ह्याच पद्धतीने मारले. त्यांना फासावर दिले तरी परकीय राज्यकर्त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यांनी ती प्रेते तशीच दहा-पंधरा दिवस लटकावून ठेवून दहशत निर्माण केली. दहशत हा इंग्रजी राजवटीचा आधारस्तंभ होता. ह्या सरकारी दहशतीला क्रांतिकारकांनीही दहशतीतूनच उत्तर दिले. दहशतीतून प्रतिदहशतच निर्माण होणार! हे इतिहासात अनेकवेळा सिद्ध झालेले आहे. ह्या शतकाच्या उत्तरार्धात वासुदेव बळवंत फडके व चापेकर बंधू यांची सशस्त्र क्रांतिकारकता ही १८५७ च्या अपयशातून जन्मास आलेली आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ७

पुढील विधाने चूक आहे की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) १८५७ च्या उठावाची व्याप्ती व त्याचे महाराष्ट्रात उमटलेले प्रतिसाद मर्यादित होते. ()
- (२) १८५७ चा उठाव जरी अपयशी ठरला तरी त्या उठावामागील राष्ट्रप्रेमाची भावना कौतुकास्पद आहे. ()
- (३) १८५७ च्या उठावकर्त्यांमध्ये ध्येय, उद्दिष्टांबाबत कोणतेही दुमत, कोणताही गोंधळ नव्हता. ()
- (४) इंग्रजांनी बंडाचा बीमोड करताना मानवी भावनांचे कधीही उल्लंघन केले नाही. ()
- (५) उदारमतवाद, लोकशाही, न्याय ही तत्त्वे इंग्रजांनी आशिया व आफ्रिका खंडातही रुजविली. ()
- (६) १८५७ च्या उठावाच्या अपयशातून वासुदेव बळवंत फडके व चापेकर बंधू यांची सशस्त्र क्रांतिकारकता जन्मास आली. ()

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

एखाद्या घटनेचे अवमूल्यन : इतिहासात एखाद्या घटनेचे महत्त्व फुगवून सांगण्याची जशी प्रथा आहे, त्याप्रमाणेच एखाद्या घटनेचे महत्त्व कमी करून, त्या घटनेला अनुलेखाने मारून टाकण्याची प्रथा आहे. १८५७ चा उठाव भारतातील देशभक्तांना स्फूर्तिदायक ठरू नये, हा त्यामागचा इंग्रज इतिहासकारांचा हेतू होता.

विकृतीकरण : ऐतिहासिक घटनेकडे तिरकस दृष्टिकोनातून पाहणे व ती घटना जर चांगली, उदात्त असेल, अभ्यासकांना ती प्रेरणादायी ठरणार असेल तर ती बुद्धिपुरस्मर खन्याची खोटी करून सांगणे अथवा सत्य दडवून त्या घटनेला विकृत स्वरूप देणे, असे हेतू इतिहासकारांचे असू शकतात.

सरंजामशाही : मध्ययुगातील प्रतिगामी स्वरूपाची व्यवस्था. ह्या व्यवस्थेत शेती, वतने, जहागिरी, धन्याशी व राजाशी निष्ठा- इमान ह्यांना महत्व होते. ह्या व्यवस्थेतील उपजीविकेची साधने मागासलेली, जुनाट वळणाची व पांरपरिक होती.

दमन यंत्र : आपल्या विरोधात चालणाऱ्या हालचाली, योजना व कट इंग्रजांनी निष्ठूरपणाने नष्ट केले आहेत. इंग्रजांना भारतातील वसाहतीचे राज्य टिकवावयाचे होते. त्यासाठी देशातील त्यांच्या विरोधात जाणारे देशभक्त, योद्धे ह्यांचा इंग्रजांना टिटकारा होता. अशा स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या लोकांवर सर्व प्रकारची दडपशाही करण्यात आली. इंग्रजांकडे सत्ता असल्यामुळे पोलिस, तुरंग, कायदे व न्यायालये ह्यांचा सोईस्करपणे वापर करून त्यांनी हे उठाव उडवून टाकले.

रोहिले-पठाण : हैद्राबादच्या निजामी प्रदेशात पुंडाई करून, लुटालूट करून उपजीविका करणाऱ्या रांगड्या मुस्लीम जमाती. हिंदूच्या विरोधात त्या असल्यामुळे निजामाचा त्यांच्यावर वरदहस्त होता.

बिदूर : दुसरे बाजीराव पेशवे हे मराठी सत्ता संपल्यावर ह्या गावी राहत होते. कानपूरजवळ विजनवासात रहाण्याची अट इंग्रजांनी त्यांच्यावर लादली होती. बिदूरला ब्रह्मावर्त असेही नाव आहे.

छावणी - कँटोनमेंट : ब्रिटिशांनी शाहराच्या जवळ सैन्यासाठी वसाहती वसविल्या, तेथील बराकीत सैन्याची राहण्याची व्यवस्था केली. सैनिकांना गाव-शहर जवळ असावे, आवश्यक गरजांच्या पूर्तीबरीबरच सैनिकांना करमणुकीची साधने उपलब्ध व्हावीत, ह्या हेतूने अशा छावण्यांची इंग्रजी राजवटीत चांगली वाढ झाली.

बृहन्महाराष्ट्र : छत्रपती शाहूच्या कालखंडापासून मराठी सत्तेचा विस्तार उत्तर, पश्चिम व दक्षिण महाराष्ट्रात झाला. जिंजी, बंगळूर, इंदूर, ग्वालहेर, बडोदा, इत्यादी ठिकाणी मराठी सरदार मंडळ छत्रपती व पेशव्यांच्या नावे अंमल गाजवू लागली. राजकारण व प्रशासन ह्या दोन्हीच्या निमित्ताने हजारो मराठी कुटुंबे तेथे वास्तव्य करू लागली. ह्या ठिकाणी मराठी लोकांनी नव्या वसाहती वसविल्या. मराठी संस्कृती तेथे नेऊन पोहोचविली. त्याला उद्देशून बृहन्महाराष्ट्र ही संज्ञा वापरण्यात येते.

बाँबे असोसिएशन : मुंबई इलाख्यात त्या काळातील सुशिक्षित लोकांनी स्थापन केलेली एक पुरोगामी विचाराची सामाजिक संघटना. राष्ट्रीय जागृतीच्या चळवळीत ह्या संघटनेने लक्षणीय कामगिरी बजाविली आहे.

दप्तरखाना : Archives चे हे मराठी भाषांतर. जुनी ऐतिहासिक कागदपत्रे, फायली आणि नोंदी ह्या दप्तरखानात जतन करून ठेवल्या जातात.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (X) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)
(६) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (आ) (२) (आ) (३) (अ) (४) (अ) (५) (अ)
(६) (अ) (७) (अ)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) धाररावाचे (२) रामोशी (३) नेतृत्व (४) सातारा
(५) छत्रपती प्रतापसिंह (६) रंगो बापूजी गुप्ते (७) बंदुकीच्या गोळ्या, तोफागोळे बनविण्याचे (८) रंगो बापूजी

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) कोल्हापूर (२) जेकब (३) चिमासाहेब (४) साताच्याच्या छत्रपतींवर झालेला अन्याय (५) भावे (६) राजे अंपासाहेब (७) बेरड

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (X)
(६) (X)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (अ) (१) नांदेड (२) अयोध्या प्रांत (३) बाकाबाई (४) आझाद मैदान
(आ) (१) (✓) (२) (X) (३) (X) (४) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ७

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (X) (४) (X) (५) (X)
(६) (✓)

नाही. जेव्हा हे सारे नवे राज्यकर्ते इंग्रजाने घेरले तेव्हा ते एकत्र आले, असे त्यांच्या कालांतराने झालेल्या गाठीभेटीचे तात्पर्य आहे. नबाबाचा वर्तनक्रम असाच स्वच्छंदी होता. गावोगावचे हिंदू ठाकूर, जमीनदार, तालुकदार हे अशा वर्तनक्रमाला अपवाद नव्हते. योजना, मेल, एकसूत्रीपणाचे परस्परांना साहाय्य यातला कोणताच गुण पुढाऱ्यांमध्ये नव्हता.

लोक इंग्रजांविरुद्ध उठले हे कोणीच नाकबूल करीत नाही. पण हे लोक कोण, कुठले, त्यांचा इंग्रजदेश किती तीव्र व टिकाऊ या प्रश्नांच्या उत्तरावर त्यांच्या वागणुकीचे महत्त्व अवलंबून आहे. परंतु लोक उठले या स्थितीची वरच्यासारखी दुसरी बाजू पाहिल्यास लोक उठल्याच्या महत्त्वाचा कच्चेपणा सहज गळी उतरेल.

इंग्रज नको म्हणजे इंग्रजांचे राज्य नको, या भावनेत ‘स्वराज्य व्हावे’ या कल्पनेचा जो सूक्ष्म ध्वनी आहे तो साकार करण्याच्या बुद्धिमत्तेचे बळ शिपायांत तर नव्हतेच पण त्यांच्या पुढाऱ्यांतही नव्हते.”

फाटकांच्या वरील टीकेमध्ये जो सूर आहे, तो अनेकांना आक्षेपाह वाटेल. जिजासूनी नीरक्षीर विवेकाने सत्यांश ग्रहण करावा.

■ संदर्भ : २.२.२ साठी

अठराशे सत्तावनच्या उठावात शिपायांनी बंड करण्याअगोदर जनताच बंड करून उठली. २७ जुलै १८४७ रोजी लॉर्ड एलफिन्स्टन याने कर्नल ड्युरांड याला लिहिले-

“आमच्या (इंग्रजा) विरुद्ध सैन्याच्या तुकड्या तितक्याशा उठल्या आहेत असे नाही, तर सर्व लोकच्या लोक उठले आहेत” यांचे प्रत्यंतर इंग्रजाना दिवसेंदिवस अधिकाधिक येत गेले. ‘Oxford History of India’ च्या पृष्ठ ७२२ वर म्हटल्याप्रमाणे “असंतोष व अस्वस्थता इतक्या व्यापक प्रमाणावर पसरल्या होत्या की मुलकी लोकांतून आणि कित्येक ठाण्यावरसुद्धा शिपायांनी सुरुवात करण्याअगोदर सामान्य जनतेने उठावाला सुरुवात केली.”

पुरुषोत्तम गोखले लिखित “‘अठराशे सत्तावनचा महाराष्ट्र’ ह्या ग्रंथात जनतेच्या सहभागित्वाचा मुद्दा चर्चिलेला आहे.

■ संदर्भ : २.२.४ साठी

“ही माझी शेवटची प्रार्थना जर धुडकावली गेली, तर तुमच्या जबरदस्त पंजाखाली सापडलेल्या सगळ्याआशियातील राष्ट्रांना जागृत करण्यासाठी ती माझ्या कोळ्यवधी बांधवांच्या नावाने टाहो फोडून, ओरडून सांगेन की, बाप हो जागे व्हा आणि या इंग्रजांना नीट ओळखून सावध राहा.” (सातारच्या प्रतापसिंहाच्या वतीने रंगो बापूजी ह्यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटला पाठविलेल्या पत्रातून)

अधिक वाचनासाठी दिलेल्या पुस्तकाच्या यादीत

प्रबोधनकार के. सी. ठाकरे लिखित पुस्तकांचा उल्लेख आहे. रंगो बापूजी ह्या ५७ च्या एका उपेक्षित नायकाने खूप धडपड केली, पण विधिलिखित काही विचित्र असल्यामुळे त्यांचे प्रयत्न वाया गेले.

■ संदर्भ : २.२.६ साठी

प्रमोद मुंद्याते लिखित ‘अठराशे सत्तावन’ ह्या पुस्तकाच्या मलपृष्ठावरील मजकुरावरून ह्या घटनेचे महत्त्व कळेल.

“अठराशे सत्तावन आधुनिक भारतीय इतिहासाच्या केंद्रस्थानी असलेले रोमहर्षक पर्व. काली माक्सीपासून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांपर्यंत जागतिक विचारवंताच्या संवेदना तीव्र करण्याच्या युद्धामार्गील सत्याचा शोधणाऱ्या आणि सत्तावनकालीन सांस्कृतिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेतून उदयास आलेल्या ऐतेहासिक मराठी कांदंबरीतील सत्तावनच्या आधारे महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनातील विकार-विलास न्याहाळण्याचा मराठीतील पहिलाच प्रयत्न.”

ह्या पुस्तकातील विवेचन अधिक अभ्यासासाठी विद्यार्थ्यांनी अवश्य वाचावे.

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

- (१) अठराशे सत्तावनचा महाराष्ट्रातील उठाव उत्तरेतील उठावापेक्षा भिन्न होता काय ? चर्चा करा.
- (२) उत्तर भारतातील १८५७ च्या उठावाचे मराठी नेते कोण होते ? त्यांच्या कामगिरीचा आढावा घ्या.
- (३) रंगो बापूजींनी १८५७ च्या उठावात केलेल्या कामगिरीचे मूल्यमापन करा.
- (४) १८५७ च्या पार्श्वभूमीवर सातार्यात झालेल्या घटनांचा आढावा घ्या.
- (५) सातार्याच्या छत्रपती प्रतापसिंहाचा १८५७ च्या घडामोडीशी असलेला संबंध स्पष्ट करा.
- (६) १८५७ मध्ये कोल्हापुरात घडून आलेल्या घटनाक्रमांचा आढावा घ्या.
- (७) चिमासाहेबाच्या कामगिरीचे थोडक्यात वर्णन करा.
- (८) जमखिंडी व हुलगुडीमध्ये १८५७ साली घडून आलेल्या घटनांची चर्चा करा.
- (९) बेरड कोण होते ? १८५७ च्या उठावात त्यांनी कोणती कामगिरी बजावली ?
- (१०) खाली दिलेल्या विषयावर टिपा लिहा.
 - (अ) शस्त्रबंदीचा कायदा व १८५७ चा महाराष्ट्र
 - (आ) १८५७ चे मराठवाड्यातील उठाव

- (इ) नागपूर आणि १८५७ चे स्वातंत्र्यसमर
 (ई) बाकाबाई
- (११) भिलांच्या इंग्रजी राजवटीविरुद्ध कोणत्या तक्रारी होत्या ?
 खानदेश व नगर जिल्ह्यात त्यांनी दिलेल्या लढ्याचे
 थोडक्यात विवरण करा.
- (१२) नाशिकच्या पेठ, हरसूल व नांदगाव या भागातील
 घडामोर्डींची चर्चा करा.
- (१३) १८५७ चे मुंबई शहरावर कोणते पडसाद उमटले ?
- (१४) टिपा लिहा.
- (अ) मुंबई शहराचा उठाववाल्यांशी असहकार
 (आ) आझाद मैदान आणि १८५७ चा उठाव
 (इ) जगन्नाथ शंकरशेठ आणि १८५७ चा उठाव
- (१५) १८५७ च्या उठावातील इंग्रज राजवटीच्या झालेल्या
 विजयाची कारणे स्पष्ट करा.
- (१६) १८५७ च्या उठावातील महाराष्ट्राच्या पराभवाची
 चिकित्सा करा.
- (१७) १८५७ च्या उठावाचे महत्त्व महाराष्ट्राच्या संदर्भात स्पष्ट
 करा.
- (१८) “१८५७ च्या पार्श्वभूमीवर हिंदू-मुस्लिम एकजुटीचे
 झालेले दर्शन मनोहारी होते” स्पष्ट करा.
- (१९) १८५७ च्या घडामोर्डींची चर्चा करताना महाराष्ट्राचा
 उल्लेख का केला जात नाही ? कारणे द्या ?
- (२०) १८५७ चा महाराष्ट्रातील लढा त्याच शतकाच्या
 उत्तराधारी रंगलेल्या ससऱ्या क्रांतीशी जोडलेला आहे
 काय ? तुमचे मत स्पष्ट करा.
- (२१) १८५७ च्या संदर्भात भिल, बेरड व कोळी लोकांचे
 क्रांतिकार्य स्पष्ट करा.
- (२२) १८५७ च्या उठावात इंग्रजी प्रशासनाने एतदेशियांना
 कठोर शिक्षा का दिल्या ?

२.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) कानडे रामचंद्र गोविंद, ‘मराठी नियतकालिकांचा
 इतिहास’, मुंबई
- (२) कुलकर्णी अ. रा., खरे ग.ह. (संपा.) ‘मराठ्यांचा
 इतिहास’, खंड १ ते ३, पुणे
- (३) डॉ. खोबरेकर वि. गो., ‘महाराष्ट्राचा इतिहास’ (मराठा
 कालखंड) भाग-२, मुंबई, १८८८
- (४) जोशी ना. वि., ‘पुणे शहराचे वर्णन’, मुंबई, १९७१
- (५) ठाकरे के. सी. (प्रबोधनकार) ‘प्रतापसिंह आणि रंगो
 बापूजी म्हणजेच सातान्याच्या राज्यक्रांतीचा इतिहास’,
 मुंबई, १९४८

- (६) पाढ्ये, प्रभाकर व टिकेकर श्री. रा. (संपा) ‘आजकालचा
 महाराष्ट्र’ मुंबई, १९३७
- (७) प्रियोळकर अ. का., रा.ब. दादोबा पांडुरंग, मुंबई १९४७
- (८) वाळिंबे रा.शं., ‘महाराष्ट्राची सामाजिक पुनर्घटना’ भाग
 १ व २, पुणे १९६२
- (९) किवळकर ग.द., ‘५७ चे हुतात्मे’, पुणे, १९५०
- (१०) केळकर का.न., ‘शमीपूजन’ (राज्यक्रांतीचा पहिला
 प्रयत्न)
- (११) गोडसे भटजी, ‘माझा प्रवास’, पुणे, १९७४
- (१२) गोखले यु. पी., ‘अठराशे सत्तावनचा महाराष्ट्र’, सातारा,
 १९५७
- (१३) फाटक न.र., ‘अठराशे सत्तावनची शिपाईगर्दी’, पुणे
 १९५८
- (१४) सावरकर वि. दा., ‘अठराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर’,
 मुंबई, १९६८
- (१५) हडप वि. वा., ‘सत्तावनची सत्यकथा’ मुंबई, १९५५
- (१६) हरदास, बाळशास्त्री ‘भारतीय स्वातंत्र्यसमर - सत्तावन
 ते सुभाष’, पुणे, १९५७

इंग्रजी

- (१) क्रॉफर्ड आर्थर सी.एम.जी., ‘अवर ट्रबल्स इन पुना अँण्ड
 द डेक्कन’ लंडन, १८९७
- (२) गुप्ता, मन्मथनाथ, ‘इंडियन रेहोल्युशनरी मूक्हमेंट’, दिल्ली,
 १९७२
- (३) गुहा, अरुणचंद्र, ‘फर्स्ट स्पार्क ऑफ रेहोल्युशन’, मुंबई;
 १९२१
- (४) पारसनीस डी.बी., ‘पुना इन बायगांन डेज’, मुंबई,
 १९२१
- (५) पाळंदे एम. आर., (संपा.) ‘सोर्स मटेरियल फॉर द फ्रीडम
 मूक्हमेंट इन इंडिया’ भाग १ व भाग २; १९४९
- (६) बेलहेत्सन केनेथ, ‘सोशल पॉलिसी अँड सोशल चेंज’
 लंडन, १९५७
- (७) मुजुमदार रमेशचंद्र, ‘ब्रिटिश पॅरामाऊंटसी अँड इंडियन
 रिनेजान्स’, भाग १ व खंड ९, मुंबई १९६३
- (८) वाच्छा डी. ई., ‘शेल्स फ्रॉम द सँडस ऑफ बैंबे’, मुंबई,
 १९२०
- (९) सुंठंकर बी. आर, ‘नाइनटीन्थ सेन्चुरी ऑफ महाराष्ट्र’
 खंड १ व २, पुणे, १९८८
- (१०) स्टेवार्ट गॉर्डन, ‘द न्यू कॅबिनेट हिस्ट्री ऑफ इंडिया - द
 मराठाज’ (१६०० ते १८००), लंडन, १९९३
- (११) डॉ. शमी रामविलास ‘सत्तावन की राज्यक्रांती’ (हिंदी),
 आग्रा, १९५७
- (१२) जोशी पी.सी., ‘रेबेलियन १८५७’, दिल्ली, १९५७
- (१३) मुजुमदार आर.पी., ‘दि सिपायॅ म्यूटिनी अँड द रिहोल्ट
 ऑफ १८५७’, कलकत्ता, १९५७

(७) वादग्रस्त लुटमार

उत्तर भारतामध्ये मराठ्यांनी वर्चस्व मिळविले, अटकेपार झेंडे फडकावले, पण त्याचे आर्थिक परिणाम वाईट झाले, असे काही इतिहासकारांचे मत आहे. उत्तर भारतात विशेषत: पंजाब व बंगाल प्रांतात जी संपत्ती निर्माण होत होती, विविध उत्पादने व व्यापार ह्यामुळे उत्तर भारतात जी श्रीमंती आली होती, त्यास मराठ्यांच्या आक्रमणामुळे खील बसली. अनेक कारखाने बंद पडले. मराठ्यांच्या लुटमारीची धास्ती घेऊन व्यापारी वर्ग इतरत्र निघून गेला. नव्याने जिंकलेल्या प्रदेशाचा कारभार न करता फक्त लुटमार करणे, लुटीच्या वसुलीसाठी तालुके-जिल्हे सावकारांना विकणे व आपली वसुली झाली की त्या प्रदेशातून काढता पाय घेणे, ह्या वृत्तमुळे भारताचे मोठे आर्थिक नुकसान झाले. लाहोर, दिल्ली, अहमदाबाद, खंबायत, आग्रा ह्या व्यापारी पेठांवर मराठ्यांच्या स्वान्यामुळे अवकळा आली.

मराठा-मोगल, अब्दाली, नादिरशहा ह्यांच्यातील लढायामुळे रस्त्यांची दुर्दृश्या झाली. त्याचा व्यापारावर व पांरपरिक वैभवावर परिणाम झाला. मोगल बादशाह, छत्रपती व पेशवे यांनी इंग्रज, डच व पोर्टुगीज यांना ज्या व्यापारी सवलती दिल्या, त्यामुळे विदेशी व्यापार पूर्णपणे परकीयांच्या हाती पडला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक आहे की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) महाराष्ट्राची आर्थिक स्थिती प्राचीन काळापासून हालाखीची राहिली आहे. ()
- (२) शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांना अनेक सवलती देऊन जमिनी कसण्यास प्रवृत्त केले. ()
- (३) शेतजमीन हे जरी उदरनिर्वाहाचे साधन राहिले तरी उद्योग व्यवसायांचा प्रेसारही मोठ्या प्रमाणावर झाला. ()
- (४) शिवकाळात व पेशवाईत सर्व व्यवहार पैशाने चालत असत. ()
- (५) शिवाजीने इंग्रजांना स्वराज्यात व्यापार करण्याची परवानगी दिली होती. ()
- (६) संभाजीने इंग्रजांचा धोका वेळीच ओळखून त्यांनी जिंकलेले प्रदेश परत जिंकून घेतले. ()
- (७) राजाराम महाराजांनी वतनदार पद्धतीला उत्तेजन दिल्याने मोठे आर्थिक व राजकीय लाभ झाले. ()
- (८) उत्तर भारतात मराठ्यांनी जे अटकेपार झेंडे लावले त्याचे आर्थिक परिस्थितीवर वाईट परिणाम झाले असे काही इतिहासकारांचे मत आहे. ()

(८) जनजीवन

महाराष्ट्रात शेती हा जरी प्रमुख व्यवसाय असला तरी पेशवाईत काही नवी शहरे महाराष्ट्रात उदयाला आली. पुणे,

सातारा, पैठण, देवगिरी, ठाणे ह्या शहरांत उत्तरेतून अनेक व्यापारी आणि कारागीर येऊन दाखल झाले. सतराब्द्या शतकापासून पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्टुगीज, इंग्रज, डच ह्यांच्या हालचाली वाढल्या. त्यामुळे व्यापारी उलाढाल आणि गुंतवणुकीला चालना मिळाली, असे काही इतिहासकारांचे मत आहे. पश्चिम किनाऱ्यावरील युरोपियन व्यापाऱ्यांना मदत करण्यासाठी मराठेशाहीत शेटे, महाजन, वाणी, सावकार हे नवे वर्ग उदयाला आले. मराठ्यांनी काढलेल्या मोठमोठ्या मोहिमांना वस्तू, अन्नधान्य पुरविणाऱ्यांचा एक नवा वर्ग महाराष्ट्रात उदयाला आला. ह्या मोहिमांना आर्थिक अडचणी नेहमीच भेडसावत असत. मोहिमांना पैसा पुरविणारा सावकारांचा वर्गही ह्याचवेळी महाराष्ट्रात निर्माण झाला असावा, असेही काहीचे मत आहे. तसेच चित्तपावन, देशस्थ, कायस्थ, शिंपी, मराठा आणि गोसावी या जारीतून काही महाराष्ट्रीयन सावकारही उदयाला आल्याचे ह्या काळात जाणवते.

(९) चैन विलास

पहिल्या बाजीरावाच्या कारकिर्दीपासून उत्तर भारतातील वैभव, छानघोकी, ऐषआराम ह्यांचेही अनुकरण महाराष्ट्रात होऊ लागले. पूर्वी अशा श्रीमंती थाटाने राहण्याची सवय मराठी लोकांना नव्हती. त्यामुळे अशा विविध सेवा पुरविणाऱ्यांचाही नवा वर्ग महाराष्ट्रात येऊन स्थायिक झाला. व्यापाऱ्यांच्या व कारागिराऱ्यांच्या ह्या नव्या वर्गाला पेशव्यांनी व सरदारमंडळीनी अनेक सोयी-सवलती देऊ केल्या. ह्या व्यापारी भरभराटीत मराठी माणूस व मराठी समाज फारसा जाणवत नाही. व्यापार व भांडवल गुंतवणूक ह्या क्षेत्राचे ज्ञान नसल्यामुळे किंवा तेवढे भांडवल नसल्यामुळे परप्रांतीयांचे व विदेशी लोकांचे फावले. मराठी समाज मात्र आपल्या पांरपरिक व्यवसायात (दारिद्र्यातही !) मश्गूल राहिला.

महाराष्ट्रातील खेड्यांची अर्थव्यवस्था व समाजव्यवस्था ही साधारण एकाच परंपरागत पद्धतीवर आधारलेली होती. गावाचे (राजकीय) अधिकार उपभोगणारे ते वतनदार, जमिनीचे मालक हे वतनदार आणि गावाला विविध सेवा पुरविणारे ते बलुतेदार बाहेहून मोलमजुरी करण्यासाठी जे येत, त्यांना 'उपे' असे म्हणत. खेडी आर्थिक दृष्टच्या स्वावलंबी होती व दलणवळणाच्या सोयीअभावी हे स्वावलंबीपण एकाकीपणात रूपांतरीत झाले होते. बलुतेदारांना गावकऱ्यांकडून जमिनीच्या उत्पन्नात हिस्सा मिळत असे.

(१०) संचार व दलणवळण व्यवस्था

दलणवळणाच्या सोयी मध्ययुगात उपलब्ध नव्हत्या. पायवाट, गाडीवाट हे शब्द रूललेले होते. जलमार्गाची वाहतूक कोकण किनाऱ्यावरून चालत असे. ती वाहतूक मराठेशाहीत लोकप्रिय झालेली होती. बागकोट, हर्णे, देवगड, दाभोळ,

संगमेश्वर, राजापूर, मालवण, वैंगुला व रत्नागिरी ही बंदरे सर्वांना माहीत होती.

मराठेशाहीत काही रस्ते व्यापारी वहातुकीमुळे प्रचलित झालेले होते. पण पावसाळ्यात हे मार्ग बंद असत. लमाण व वंजारी हांच्याकडे बैल, रेडा, तट्टू, उंट, गाढव, बैलगाडी ही वाहतुकीची जी साधने होती, तीच इंग्रजी अमदानीपर्यंत टिकली. पालांबी, मेणे प्रचलित होते पण ही साधने सर्वसामान्यांसाठी नव्हती फक्त राजघराणी व श्रीमंत लोक त्यांचा वापर करीत असत.

‘हरकारे’ सरकारी पत्रांचे वाटप करण्यासाठी नेमलेले होते. जलद गतीने संदेश पाठविण्यासाठी सांडणीस्वारांचा उपयोग होई. एकूण मराठेशाहीतील टपालव्यवस्था इतर व्यवस्था व सेवांप्रमाणेच बैंगरूळ होती. पानिपतवर ‘एक लाख बांगडी फुटल्याची’ दुर्दैवी वार्ता महाराष्ट्राची राष्ट्रीय शोकांतिका असे ज्या घटनेचे वर्णन करता येईल ती पानिपतची (१७६१) बातमी एक महिन्यानंतर महाराष्ट्रात पोहोचली. त्या काळातील टपाल व्यवस्थेतील गोंधळाचा हा एक नमुना !

महाराष्ट्रातील कोकण, देश, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा, विदर्भ हे प्रदेश जोडले गेलेले नव्हते. पारंपरिक मार्ग होते, त्याला घाटमार्ग म्हणत. घाटमार्गाची व्यवस्था लावण्यासाठी घाटपांडे हा प्रमुख अधिकारी नेमलेला होता व त्यांच्याशिवाय पत्की, डांगी, मेटकरी हे दुय्यम दर्जाचे कर्मचारीही नियुक्त केलेले होते. रस्ते, घाट, बंदरे, ह्यावर देखेरेख ठेवण्यासाठी जकाती व कर वसूल करण्यासाठी अधिकांच्यांची यंत्रणा अस्तित्वात होती.

(११) दुष्काळ

दुष्काळ, टंचाई हे मराठेशाही व ब्रिटिश काळामध्ये हमखास आढळणारी एक आपत्ती आहे. भारताच्या सर्व प्रदेशांत व सर्व काळी दुष्काळ व साथीचे रोग पसरल्याची इतिहासात नोंद आहे. शिवाजीच्या जन्मकाळी महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडल्यामुळे लाखो लोक दगावले व बेघर झाले. ह्या दुष्काळाचे वर्णन रामदासांच्या श्लोकांतही आढळते. दुष्काळानंतर पुन्हा तेथे नागरवस्ती निर्माण करण्यासाठी शिवाजी व दादोजी कोँडदेव यांना खूप पंरिश्रम घ्यावे लागले.

प्रत्येक पाच-सात वर्षांच्या अंतराने महाराष्ट्रात हे दुष्काळ पडले, दुष्काळ संपला तर साथीचे रोग सुरु होत व त्यामुळे जनजीवन उद्धवस्त होत असे. मध्ययुगात ह्या दुष्काळाशी मुकाबला करण्यासाठी व साथीच्या रोगांवर मात करण्यासाठी परिणामकारक स्वरूपाची सरकारी यंत्रणा नव्हती. थोळ्याफार सवलती देऊन ह्या संकटावर मात करण्याचा प्रयत्न मराठेशाहीत आढळतो.

(१२) राज्याच्या उत्पन्नाच्या बाबी

इतर भारतीय राजवटीप्रमाणे मराठेशाहीची मदारही शेतसान्यावर होती. शेतकऱ्यांमध्ये मराठव्यांनी कसल्याही

क्रांतिकारक सुधारणा केल्या नाहीत व त्यांच्या वसूलीकडे ही चांगले लक्ष दिले नाही. ह्याशिवाय राज्याच्या तिजोरीत भर टाकण्यासाठी अनेक प्रकारच्या पटूळ्या आकारलेल्या होत्या. इनामपट्टी, मिरास पट्टी, देशमुख पट्टी, वगैरे मोठ्या वजनदार अधिकारी लोकांकडून वसूल केल्या जात असत.

विविध प्रकारच्या व्यवसायांवर कर आकारण्याची प्रथा होती. सराफावर सराफपट्टी, धनगरावर धनगरपट्टी, चर्मकारावर पायपोशी असे व्यवसायकर होते. वेठबिगारीवर कर आकारणी केली जात होती. पुनर्विवाहावर कर होता.

राज्यारोहणासारख्या विशेषप्रसंगी सिंहासनपट्टी वसूल केली जाई. लिंगायताच्या गुरु (जंगम) मंडळीसाठी जंगमपट्टी अस्तित्वात होती. समारंभाच्या वेळी दसरापट्टी वगैरे नावे देऊन पैसा वसूल केला जात असे. जकातीचे उत्पन्न हेही सरकारी उत्पन्नाचे एक साधन होते. चौथाई, सरदेशमुखी तसेच लदाईतील लूट हींदेखील सरकारी तिजोरीत जमा करण्याची प्रथा होती.

वाढदिवस, सरकारी भेटीगाठी, सण समारंभ हे निमित्त साधून राजाला नजराणे देण्याची प्रथा होती. न्यायाधीश मंडळी दंडादाखल रक्कम वसूल करून ती तिजोरीत भरीत असत.

शिवकाळामध्ये महसूल व्यवस्थेचे काम चोख होते. पिकांची पाहणी, सारा आकारणी आणि वसूली हांची व्यवस्था अण्णाजी दत्तोसारख्या कर्तव्यागार प्रशासकाकडे सोपविलेली होती.

मराठेशाहीत उत्पन्न कमी व खर्च जास्त, त्यामुळे राज्यकर्ते सतत आर्थिक विवंचनेत असत असे चित्र दिसते. सरकारी अधिकारी, कर्मचारी, अष्टप्रधान, लष्करी अधिकारी ह्यावर बराच खर्च होत असे. राजांचा वैयक्तिक खर्चही बराच मोठा होता. उत्तरेतून ऐशआरामाच्या कल्पना दक्षिणेतही आल्या, त्याप्रमाणात खंचाचे प्रमाण वाढत गेले. शिवकाळात खर्च कमी तर पेशवाईत हेच प्रमाण वाढलेले दिसते. किल्ले व किल्ल्यावरील अधिकारी हांच्यावरही मोठा पैसा खर्च होत असे. शिवाजी महाराजांनी अनेक नवे किल्ले बांधले व जुन्याची डागडुजी केली. शिवकाळात त्यामुळे ह्यावर मोठ्या प्रमाणात खर्च झाला. शिवकाळात बन्याच लष्करी मोहिमा काढण्यात आल्या. त्या काळात स्वराज्य छोटेखानी असतानाही राज्याला पैशाची टंचाई जाणवली नाही. ह्याउलट पेशवाईत राज्याचा विस्तार अटक ते बंगल व उत्तर प्रदेश ते मैसूर-कर्नाटक एव्हढा होऊनही राज्यात आर्थिक स्थैय लाभले नाही.

(१३) शेती उद्योग व व्यापार

निवीहाचे मुख्य साधन असलेल्या शेतजमीनाचे अवल, दुम, सिम व चारहुम ह्या चार प्रकारांत वर्गीकरण केलेले होते. सारावसूलीसाठी प्रांत, प्रांताची परगण्यात, परगण्यांची तरफात व तरफांची मौजेमध्ये विभागणी केलेली होती. मलिक अंबरच्या सूत्रानुसार शेतीची व्यवस्था, सारा, त्याची आकारणी व वसूली ही कामे महाराष्ट्रात केली जात होती. मराठेशाहीने त्यात काही

होती आणि या टाकसाळीत पाडल्या जाणाऱ्याना नाण्यांना दाखोल लारी असे म्हणत. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या (इंग्लिश) कागदपत्रांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे राजापूर त्या काळी कारवाप्रमाणे भरभराटीला आलेले केंद्र होते.

वेंगुर्ला हे दुसरे महत्वाचे बंदर होते व ते औद्योगिक केंद्रही होते. (१७ व्या शतकात) डच फॅक्टरीने जाडेभरडे व पातळ कापड तयार करण्याची केंद्रे काढली होती. वेंगुर्ला हे एक मोठे शहर (इ. स. १६६०) हिंदुस्थानातले सर्वात चांगले रस्ते तेथे होते. बऱ्हेरिया, जपान, बंगाल, सिलोन येथील जहाजे या बंदरात येत असत व तेथून ही गलबते माल भरून सुरत, ओर्मुज, बसरा व तांबडा समुद्र या भागात पाठविली जात.”

(खोबरेकर (डॉ.) वि.गो. लिखित “मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन”, मुंबई, १९९७ पृष्ठ १६० वरून उद्धृत)

■ ३:२:१ साठी

मराठेशाहीतील व्यापार उदीमाचा आढावा घेताना मूळचे व्यापारी व बाहेरून आलेले उपरे व्यापारी ह्यांचे संबंध कसे बिघडलेले होते व त्यामुळे मराठेशाहीत आर्थिक प्रगती कशी धोक्यात आली होती, हे कळेल.

“पुरातन वतनदारास सरकारी संरक्षण असे. नवे कारागीर येऊन व्यापार बिघडवू लागल्यास सरकारकडे तक्रार जाई. एकदा १७५९ साली सासवडच्या माळी, तांबोळी, रंगारी, वगैरे जुन्या वतनदारांनी नव्यांचा बंदोबस्त करण्यात यावा म्हणून हरताळ पाळला होता. गावात गुजराचे दुकान आहे ते काढून लावावे व त्यासाठी सरकारास शंभर सप्ये नजर देऊ, यासारखे बाण्याचे अर्जही आढळतात.

(कर्वे, जोगळेकर, जोशी संपादित ‘महाराष्ट्र परिचय’ अर्थात, संयुक्त महाराष्ट्राचा ज्ञानकोश, पुणे १९५४ पृष्ठे ३०२)

■ ३:२:१ साठी

स्थानिक सावकारांची चांगली प्रतिष्ठा राखावीच पण त्याचबरोबर “परमुलुखी जे जे साहुकार असतील त्यांची समाधाने करून आणावे” तसेच “दर्यावर्दी साहुकार (?) यांसही बंदरबंदरी कौल पाठवून आमद्ररपत्ती (ये-जा) करावी” असे अमात्यानी आज्ञापत्रात बजाविले आहे. त्याने युरोपियन व्यापाऱ्यांचा कावा ओळखून जलदुर्ग जंजिन्यामध्ये या लोकांचे येणे सहसा होऊ देऊ नये, कदाचित वर्खारीस जागा देपे झाली तर खाडीचे मोबारी (तोंडी) समुद्रतिरी न द्यावी, असा इशारा देऊन ठेवला होता. शत्रूवरील छाप्यात सावकार हाती लागल्यास त्याच्याकडून योग्य तितकीच खंडणी घ्यावी. “खंडाचा वसूल घेणे तोही त्यांस राखून घ्यावा.” असे बजावून सांगितले आहे. ह्याचा अर्थ मराठे-राजे व अधिकारी हे सावकारांची चांगली व वाईट बाजू ओळखून होते, हे सिद्ध होते.

■ ३:२:२ साठी

हिंदुस्थानात कंपनी सरकारचे राज्य प्रथम स्थापन झाले होते तेव्हा कंपनीचा राज्यकारभार करण्याचा हेतू उघड उघड व्यापारी स्वरूपाचा होता. कंपनीच्या डायरेक्टरांना मिळणारा डिव्हिड इ. स. १८३३ मध्ये साडेहा टक्के असावा असे निश्चित झाले व ह्या हिशेबाने दरसाल ६३ लक्ष पौंडाची रकम डिव्हिड रूपाने हिंदुस्थानच्या तिजेरीतून जाई. ही स्थिती १८५८ पर्यंत चालूच होती. विलायतेतून सुखसोईची साधने येथे आणण्यात एकीकडे आपला माल खपविण्याचा व्यापारी हेतू, दुसरीकडे या साधनांचा लष्करच्या हालचालीस कसा उपयोग होईल ही दुसरी बाजू व ह्या सुखसोईच्या साधनांची पूर्ण सवय लागल्यावर साहिकिच प्रजेत जडले जाणारे परावलंबित्व याची तत्कालीन सरकारास जाणीव नव्हती असे नाही.

(महाराष्ट्र - सांवत्सरिक इ.स. १९३३ पुणे, १९३३ पृष्ठ ३५६ वरून ‘हुजर दौलत’ शीर्षकाच्या लेखातील मजकूर येथे उद्धृत केला आहे. आर्थिक सुधारणामागे इंग्रज राजवटीचे हेतू काय होते हे वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट होईल.)

■ ३:२:२ साठी

Lord Minto recognised that the tradition of petty interference that had grown up among the officers of the Political Department in their dealings with the states was one of the major obstacles in the way of the harmonious co-operation that he contemplated.

(Majumdar R.C. (ed.) - Struggle for Freedom, Vol-XI - History and Culture of Indian people. Editor. R.C. majumdar P. 801, Bombay 1969)

भाषांतर

लॉर्ड मिंटोने देशी राजवटीशी संबंध सुधारण्यासाठी काही पावते उचलली होती. पण कंपनी सरकारच्या अधिकारी वर्ग देशी राजांच्या प्रशासनात जो छोटा-मोठा हस्तक्षेप करी, त्यामुळे हे संबंध सुधारण्याच्या कामी अडचणी येत होत्या.

■ ३:२:२ साठी

The view that the Princes urged may be summarised as follows -

- (1) That the rights guaranteed to the States by their treaties had been encroached upon both in the political and economic spheres.
- (2) That "Usage and Practice" had grown up in the Political Department which failed to recognise the internal authority of the states.

- (3) That matters of common concern to British India and the States were being decided upon without reference to their interest.
- (4) That where action was to be taken against individual Rulers, it should be preceded by a proper commission of enquiry where the ruler would be offereded the necessary opportunity to defend himself."

Complaint of a ruler to the Governer General.

भाषांतर

गव्हर्नर जनरलकडे सर्व भारतीय राजांच्यावतीने एक तक्रार एका नरेशानेच केली, त्याचा हा सारांश
(१८५८ च्या राणीच्या जाहीरनाम्यानुसार)

- (१) इतर करारानुसार भारतीय राजांना व त्यांच्या हितसंबंधांची जपणूक केली जाईल, असे आश्वासन ब्रिटिशांनी दिलेले आहे. आर्थिक व राजकीय हितसंबंध मुख्यत्वेकरून जपले जातील, असे आश्वासन दिले गेले, पण प्रत्यक्षात त्या हितसंबंधास इंग्रज सरकारने अनेक वेळा धोक्यात आणले.
- (२) (पॉलिटिकल डिपार्टमेंटमार्फत देशी राजांशी संबंध ठेवले जात) हे डिपार्टमेंट देशी राजांचे काही स्वयंसिद्ध हक्क असतात, ही वस्तुस्थिती मान्य करावयास तयार नाही.
- (३) ब्रिटिश भारताच्या प्रशासनातील दोन्ही पक्षांचे समान हितसंबंध (राज्यकर्ते व देशी राजे ह्यांचे हितसंबंध) ठरविताना देशी राजांना विश्वासात घेतले जात नाही.
- (४) एखाद्या राजाच्या विरोधात कारवाई करावयाची असेल तर त्या राजाला आपले म्हणणे सत्ताधान्यासमोर ठेवण्यासाठी संधी दिली पाहिजे.

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची २० ते २५ ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) ईस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील धोरणांची चर्चा करा.
- (२) मराठ्यांचा आर्थिक प्रशासनातील गुणदोषांचे मूल्यमापन करा.

- (३) मराठेशाहीतील मागासलेल्या आर्थिक व्यवहारांची कारणमीमांसा द्या.
- (४) मराठेशाहीतील व्यापार, उद्योग आणि दलणवळण यासंबंधी थोडक्यात माहिती द्या.
- (५) ईस्ट इंडिया कंपनीने मुंबई इलाख्यात घडवून आणलेल्या परिवर्तनाची चर्चा करा.

(६) टिपा लिहा.

- (अ) मराठेशाही आणि इंग्रज
- (आ) मराठेशाहीतील बंद्रे आणि व्यापार
- (इ) दलणवळण व संचार - मराठा कालखंड
- (ई) दलणवळण व संचार - ब्रिटिश कालखंडातील मुंबई इलाखा

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) सरदेसाई गो.स., 'ब्रिटिश रियासत' (पूर्वार्ध), मुंबई १९२३
- (२) सरदेसाई गो.स., 'ब्रिटिश रियासत' (उत्तरार्ध), मुंबई, १९३९
- (३) कुलकर्णी अ.रा., खरे ग.ह. (संपा.) 'मराठ्यांचा इतिहास' खंड १ ते ३, पुणे, १९८४
- (४) जोशी श. ना., 'अर्वचीन महाराष्ट्रितिहासकालातील राज्यकारभाराचा अभ्यास', पुणे, १९६०
- (५) खोबरेकर वि. गो., 'मराठेकालीन कोकणचे सामाजिक व आर्थिक जीवन', मुंबई, १९९७
- (६) Bendrey V.S., 'Maharashtra of The Shivshahi Period', Bombay, 1960
- (७) Choksey R.D., 'Economic History of The Bombay Deccan', Poona, 1945
- (८) Kulkarni A.R., 'Maharashtra in the Age of Shivaji', Poona, 1967
- (९) Majumdar R.C. (Ed.) 'British Paramountcy and Indian Renaissance' (Vol-9), Mumbai

घटक ४ : संस्थानिकांच्या प्रभावाखालील महाराष्ट्र

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
 - ४.२.१ संस्थानांच्या निर्मितीची प्रक्रिया
 - ४.२.२ संस्थानांविषयी ब्रिटिश सत्तेचे धोरण
 - ४.२.३ संस्थानांतील राजकीय व सामाजिक परिवर्तने
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ अधिक अध्ययन
- ४.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ मध्यवर्ती केंद्रसत्तेच्या दूरवर्त्त्या भागावर नियंत्रण ठेवण्याच्या असमर्थतेतून संस्थानांच्या निर्मितीची प्रक्रिया कशी सुरू झाली ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ ईस्ट इंडिया कंपनीने तैनाती फौजा व अन्य माध्यमातून संस्थानांवर आपली हुकुमत राखण्याचा कसा प्रयत्न केला ते विशद करता येईल.
- ★ गणीच्या जाहीरनाम्यात संस्थानांवर वचक ठेवण्याच्या उद्देशाने केलेल्या तरतुदी सांगता येतील.
- ★ संस्थानिकांना देण्यात आलेले अधिकार स्पष्ट करता येतील, परंतु त्याचबरोबर आपल्या सरकारास धोका निर्माण होणार नाही याची दक्षता ब्रिटिश सरकारने कशी घेतली ते सांगता येईल.
- ★ सातारा, कोल्हापूर, हैदराबाद, नागपूर आदी संस्थानांतील कारभार, तेथील राज्यकर्त्यांनी अवलंबिलेले धोरण स्पष्ट करता येईल.

- ★ राजर्षी शाहू महाराज यांनी आपल्या संस्थानात सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने घडवून आणलेल्या सुधारणा स्पष्ट करता येतील.
- ★ सत्ता आपल्या हाती राखण्याच्या ब्रिटिश सरकारच्या प्रयत्नामुळे संस्थानिकांत कसा असंतोष निर्माण झाला ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ लोकनिर्वाचित प्रतिनिधी सभेद्वारे संस्थानात राजकीय परिवर्तन कसे होऊ लागले ते विशद करता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

मध्यवर्ती केंद्रसत्ता दूरच्या भागांवर नियंत्रण ठेवू शकत नव्हती. म्हणून दुर्गम भागात प्रशासक म्हणून सुभेदर नेमून साराव कर वसुली जमा करून ती सरकारी खजिन्यात जमा करणे, अधिकाऱ्यांवर लक्ष ठेवणे या हेतूने संस्थांने उदयास आली. शिंदे, होळकर, भोसले यांनी उत्तर भारतात मुलुखगिरी करून मोठा प्रदेश मराठी सतेखाली आणला. मराठ्यांना नवे वैभव प्राप्त करून दिले. ईस्ट इंडिया कंपनीला अशा अनेक संस्थानांशी, सत्ताधीशांशी करारमदार करून त्यांना आपल्या अंकित ठेवण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे सार्वभौमत्व मान्य करून त्यांच्या रक्षणासाठी आपली तैनाती फौज ठेवली. या फौजेच्या खर्चासाठी त्यांचा मुलूख तोडून घेतला. मात्र यामागे हिंदुस्थानचा अधिकाधिक मुलूख आपल्या अमलाखाली आणण्याचे कंपनी सरकारचे धोरण होते. कंपनी सरकार संस्थानिकांना आपले मांडलिक असल्याप्रमाणे वागवीत असे. कंपनीने दत्तक विधान नाकारले. लॉर्ड कॅनिंगमे ब्रिटिशी राजी भारताची सर्वोच्च शासक असल्याचे जाहीर केले. संस्थानांवर ब्रिटिश रेसिडेंट, पॉलिटिकल एजंट नेमून संस्थानांच्या अंतर्गत कारभारावर लक्ष ठेवण्यात येत असे. सातारा, कोल्हापूर, साबरदारी, हैदराबाद अशा विविध संस्थानांनी ब्रिटिश सत्तेशी वेळोवेळी योग्य ते धोरण स्वीकारून प्रजेचे हित जोपासले. आपल्या संस्थानात अंतर्गत सुधारणा केल्या. ब्रिशन मिशनन्यांच्या इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसाराने काही संस्थानांनी उदाहरणार्थ, हैदराबाद संस्थानात इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या शाळा सुरू करण्यात आल्या. राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या

संस्थानात अस्पृश्योद्धाराचे, स्त्रियांच्या शिक्षणाचे, अंधश्रद्धा निर्मलनाचे मोठे कार्य केले. इंग्रजी सत्तेने जरी संस्थानांना आपल्या दावणीला बांधण्याचा प्रयत्न केला तरी आपल्या मर्यादित क्षेत्रात व अधिकारात राहून संस्थानिकांनी सोमाजिक, सांस्कृतिक सुधारणा घडवून आणल्या, मोठे योगदान दिले. या घटकात आपण याचा सविस्तरपणे अभ्यास करणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ संस्थानांच्या निर्मितीची प्रक्रिया

जलद दलणवळणाच्या सुविधा अभावी मध्यवर्ती केंद्रसत्ता दूरवरच्या भागावर नियंत्रण ठेवू शकत नव्हती. दुर्गम भागात प्रशासक म्हणजे सुभेदार नेमून त्यांच्याकडून सारा व करवसुली करवून ती सरकारी खजिन्यात वेळेवर जमा करणे, तेथे शांतता व व्यवस्था राखणे व ते मध्यवर्ती सतेस डोईजड होणार नाहीत यावर सतत लक्ष ठेवणे ही जिकिरीची गोष्ट होती. केंद्रसत्ता कमकुवत झाली की दूरवरचे सुभेदार, सरदार, देशमुख हे सरकारी अधिकारी त्याचा फायदा घेऊन, केंद्रसत्तेला धाव्यावर बसवून स्वतःचे स्वतंत्र राजघराणे निर्माण करण्याचे प्रयत्न सतत करीत असत. म्हणूनच पुष्कळदा सुभेदार, सरदार यांची बायकामुळे केंद्राच्या राजधानीत ठेवून घेण्याची पद्धत मध्ययुगात होती.

दूरवरच्या भागातील अधिकाऱ्यांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवून, त्यांची पुंडाई निपटण्यासाठी त्वेने तेथे मध्यवर्ती सैव्य पाठविणे हे कर्तव्यावर राजांनाही अडचणीचे होते. त्यामुळे साग्राज्यात असे मांडलिक राजे - मध्यवर्ती सतेला पूरक सत्ताकेंद्रे निर्माण होणे अटल होते.

जंजिन्याचे सिद्धी, सामंतवाडीचे सावंत, हैदराबादचे निजाम ही संस्थाने मुसलमानी काळातच उदयास आली. काही पारक्रमी पाटील-देशमुखांनी मध्यवर्ती सतेच्या अडचणींचा, दुर्बलतेचा फायदा घेऊन आपल्या भोवतालच्या प्रदेशाचा कब्जा घेऊन तेथे शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी अदिलशाही वा कुतुबशाही दरबारातून परवानगी घेऊन अशी मुलुखणिरी केली. महत्वाकांक्षी सरदारांनी सुलतानाशी एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घेऊन सुलतानाला नियमितपणे सारा भरण्याचे अभिवचन देऊन आपला मुलूख सांभाळला. अशा संस्थानांचा, जहागीरदाराचा भक्तम जम बसल्याने मराठेशाहीलाही या संस्थानांचे अस्तित्व मान्य करावे लागले.

मराठेशाहीच्या काळात औरंगजेबाच्या मुघली संकटापासून आपला बचाव करण्यासाठी राजारामापासून सरकार, सेनापतींना अशी वतने देण्याचे धोरण स्वीकारण्यावाचून पर्याय नव्हता. पुढे पेशवाईमध्ये मराठेशाहीचा साग्राज्य विस्तार

करताना नवीन जिंकलेला प्रदेश त्या त्या सरदाराने आपल्या हुक्मतो खालीच ठेवला. गायकवाड, शिंदे, होळकर, भोसले यांनी उत्तर भारतात मुलुखणिरीकडून मोठा प्रदेश मराठी सतेखाली आणला. तत्त्वतः त्यावर छत्रपतीची - त्यांच्या पेशवांची सत्ता होती, पण व्यवहारात ते त्या मुलखाचा कारभार स्वतंत्रपणेच पाहात होते. त्यांच्या सतेचा पसारा व सामर्थ्याचा दरारा मोठा होता. या मराठी सरदारांनी मराठी सत्ता वाढविली. मराठ्यांना नवे वैभव प्राप्त करून दिले, दिल्लीच्या मुघल बादशाहाला आपल्या आश्रयाखाली आणले. भोसल्यांनी बंगालपर्यंत मुलुखणिरी केली, गुजराथेत गायकवाड, राजपुतान्यात शिंदे, मध्यभारतात होळकर, तर दक्षिणेत पटवर्धन ही घराणी उदयाला आली. मराठ्यांच्या सतेचे हे शिल्पकार व म्हणून भागीदार होते. ते मांडलिक संस्थानिक नव्हते, तर मराठी दौलतीचे आधारस्तंभ होते. पेशवाईच्या पडत्या काळात त्यांनी मराठी सत्ता सावरण्याचाही प्रयत्न केला. पण नंतरच्या पिढीत पेशवाई दुर्बल झाली, तशी या सरदारांच्या नव्या पिढीत स्वामीनिष्ठा संपत गेली व आपण स्वतंत्र आहोत ही भावना वाढीस लागली. त्यामुळे ही संस्थाने नव्हे स्वतंत्र राजेच निर्माण झाली.

ईस्ट इंडिया कंपनीला ह्यांना स्वतंत्र राजा मानून प्रत्येकाचा स्वतंत्र समाचार घेणेच सोईस्कर व सुकर होते. त्यामुळे इंग्रजांनी या राजांशी स्वतंत्रपणे करारमदार करून त्यांना आपला अंकित करण्याचा यशस्वी उद्योग केला. या करारमदारात ही स्वतंत्र सार्वभौम राज्ये आहेत हे मान्य करून त्यांच्या रक्षणासाठी आपली फौज तैनात करून त्यांच्याकडून या तैनाती फौजेच्या खर्चासाठी मुलूख तोडून घेतला गेला. तैनाती फौजेमुळे संस्थानिकांना फक्त मर्यादित फौज ठेवण्याची परवानगी / गरज असे. मर्यादित फौजेमुळे संस्थानिकांना इंग्रजांच्या आक्रमक लुबाडणुकीस विरोध करण्याची इच्छा असूनही शक्यता नसे. परिणामतः तैनाती फौजेच्या स्वीकारामुळे त्यांच्या सार्वभौमत्वाला मर्यादा पडल्या व व्यवहारावर ते इंग्रजांचे मांडलिक बनले. मग त्यातूनच ब्रिंटिश सत्ता ही सार्वभौम व इतर सांस्कृतिक त्या सतेचे आश्रित / मांडलिक झाल्याचे सिद्ध करण्यात आले.

■ संस्थानिकांविषयी ईस्ट इंडिया कंपनीचे धोरण

अनेक संस्थानिकांशी ईस्ट इंडिया कंपनीने केलेल्या तहात असे स्पष्टपणे म्हटले आहे, की कंपनीच्या परवानगीशिवाय अन्य राज्याशी त्यांना कोणतेही राजकीय संबंध ठेवता येणार नाहीत. याचा अर्थ एवढाच की, संस्थानिकांनी फक्त आपला परराज्य व्यवहार कंपनीकडे सोपविला होता. पण अन्य सर्व बाबतीत ते स्वतंत्र होते. हैद्राबाद, अवध वा संस्थानांशी कंपनीने केलेले करार हे दोन स्वतंत्र, सार्वभौम राज्यांमधील तह आहेत असेच स्पष्ट केलेले होते. बङ्गोदे संस्थानाशी केलेल्या सन १८१७ च्या तहात राजे गायकवाड हे संस्थानच्या अंतर्गत कारभारात सार्वभौम आहेत असेच म्हटलेले आहे. पण कंपनी सरकार सर्वच

संस्थानिकांना आपले मांडलिक असेच व्यवहारात वागवीत असे. कंपनी सरकारचे म्हणणे असे की जेव्हा आम्ही संस्थानांना सुरक्षिततेची हमी दिली तेव्हाच त्यात हेही अनुस्यूत होते की संस्थानांना आर्थिक घोटाळे, अगर प्रजेच्या बंडाची शक्यता निर्माण झाल्यास कंपनी सरकारला संस्थानांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.

हिंदुस्थानचा अधिकाधिक मुलूख आपल्या प्रत्यक्ष अमलाखाली आणण्याचे कंपनी सरकारचे धोरण होते त्यासाठी कंपनी सरकारने सर्व भलेबुरो मार्ग अवलंबिले होते. एकाद्या संस्थानिकाला आपणचं दोषी ठरवून त्याचा मुलूख गिळळकृत करावयाचा, एखाद्याबद्दल बंडखोरीची शंका घ्यावयाची व त्यला शिक्षा करावयाची, तर भारतात सर्वमान्य असलेली दत्तकपद्धती आपणास मान्य नसल्याचे सांगून ते राज्य खालसा करावयाचे असे अगणित प्रकार कंपनी सरकारने केलेले आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) इ.स. १६०० ते १८०० त्या काळात विविध कारणांनी संस्थाने उदयास आली. ()
- (२) दलणवळण सुविधांच्या अभावी केंद्रसत्ता दूरवरच्या प्रदेशांवर नियंत्रण ठेवू शकत नसे. ()
- (३) केंद्रसत्ता कमकुवत झाली तरी विविध प्रदेशांतील सरदार, देशमुख हे त्याचा गैरफायदा घेत नसत. ()
- (४) पेशवाईत मराठेशाहीचा साम्राज्य विस्तार करताना सरदाराने जिंकलेला प्रदेश आपल्या अमलाखाली ठेवत असे. ()
- (५) ईस्ट इंडिया कंपनीने विविध राज्यांशी स्वतंत्रपणे करार करून आपल्या अंकित ठेवले. ()
- (६) तैनाती फौजेमुळे संस्थानिकांना इंग्रज सत्तेला सहज आव्हान देता येत असे. ()
- (७) ईस्ट इंडिया कंपनीने अनेक संस्थानांशी केलेल्या तहात कंपनीला परवानगीशिवाय दुसऱ्या राज्यांशी संबंध ठेवता येणार नाही असे स्पष्ट केले. ()

४.२.२ संस्थानांविषयी ब्रिटिश सत्तेचे धोरण

सन १८५७ च्या भारतीय स्वातंत्र्य युद्धानंतर ब्रिटिश सत्तेला जाणीब झाली की पूर्वीप्रिमाणे दंडेलशाहीने हिंदी संस्थानांशी वागणे धोकादायक ठरणारे आहे. संस्थाने खालसा करण्याच्या धोरणाने हिंदी जनतेत असंतोष माजला व त्याचा भडका स्वातंत्र्य युद्धात झाला हे ब्रिटिश सरकारच्या ध्यानात आले. हिंदी संस्थानांबद्दल हिंदी जनतेत असलेल्या भावनांचा अधिक्षेप करून चालणार नाही हा एक धडा ब्रिटिश सरकारने घेतला. संस्थानिकांमध्ये एकी होणे हे धोक्याचे असल्याने

त्याबाबतीत राजकीय, लष्करी व अन्य मार्गाने योग्य ते बंदोबस्ताचे उपाय निश्चित केले पाहिजेत. हे द्विविध धोरण होते. (१) लोकक्षोभ शांत करून त्यांच्यामध्ये ब्रिटिश सत्तेबद्दल आत्मीयता निर्माण करणे (२) संस्थानिकांचे पंख हव्हूहव्हू कापून त्यांना निरुपद्रवी बनविणे.

त्यासाठी कंपनी सरकारचा कारभार ब्रिटिनच्या राणीकडे वर्ग करताना राणीचा जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला. त्याअन्वये सर्व संस्थानिकांना आशवासन देण्यात आले की त्यांचे सर्व हक्क, अधिकार, प्रतिष्ठा यांचे पुरेपूर पालन केले जाईल. त्यात फेरबदल करण्याचा ब्रिटिश सरकारचा कोणताही विचार नाही. कोणत्याही कारणास्तव संस्थानिकांचे राज्य खालसा केले जाणार नाही. दत्तक नामंजूर करण्याच्या धोरणाला तिलांजली देण्यात आली.

सन १८६२ साली लॉर्ड कॅमिंगने जाहीर केले की, ब्रिटिश राणी ही भारताची सर्वोच्च शासक व भारताची एकमेव सर्व सत्ताधीश झाली आहे व व्हाइसरॉय हा त्या सत्ताधीशाचा एकमेव प्रतिनिधी आहे. या फतव्याने सर्व संस्थानिक हे मांडलिक असल्याने सूचित करण्यात आले.

'Before the Mutiny the British had not assumed that they were paramount power exercising sovereignty over the whole of India.' The division between dependent and independent states or between subordinate tributary and non-subordinate chiefships has been swept over. (Womer)

ब्रिटिश सत्तेशी एकनिष्ठ राहण्याच्या शर्तीवर सर्व संस्थानिकांना दत्तक घेण्याचा अधिकार प्रदान करणारी सनद देण्यात आली. या सनदेने हुंया रीतीने ब्रिटिश सत्ता सार्वभौम सत्ता असल्याने ध्वनित करण्यात येऊन या सत्तेला घटनात्मक, कायदेशीर आधार देण्यात आला. या सनदेने संस्थानिकांना वंशपरंपरागत राज्य करण्याचा अधिकार मिळाला, पण त्याबदली ब्रिटिश सत्ता सार्वभौम असून आपली निष्ठा त्या सार्वभौम सत्तेच्या चरणी वाहण्याची शपथ मांडलिकांना द्यावी लागली आहे. १८५७ च्या सत्तांतराने ब्रिटिश सत्ता व देशी संस्थानिक यांच्या संबंधात एक मूलभूत घटनात्मक बदल घडविण्यात आला.

(अ) संस्थानिकांचे अधिकार

सत्तांतराने संस्थानिकांना अंतर्गत स्वायत्तता मिळाली. आपले दिवाण नेमण्याचा, सारा ठरविण्याचा, दरबार भरविण्याचा, आपले पोलिसदल निर्माण करण्याचा, अंतर्गत सुरक्षिततेसाठी आवश्यक तेवढे सैन्यदल ठेवण्याचा, आपल्या प्रजाजनांना पदव्या, मानभारतब प्रदान करण्याचा अधिकार मिळाला. ब्रिटिश हिंदुस्थानातील करपद्धतीपासून त्यांना पूर्ण माफी मिळाली. आपल्या राज्यात सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक परिवर्तन घालून आणण्याची पूर्ण मोकळीक होती.

त्यांच्या मानमरातबाला, प्रतिषेद्वा धक्का लावणाऱ्यांना शिक्षा देण्याचाही अधिकार प्राप्त झाला होता.

पण संस्थानिकांना अंतर्गत कारभारात स्वातंत्र्य देतानाच ब्रिटिश सरकारच्या हितसंबंधांना धोका निर्माण होणार नाही याची दक्षता घेण्याचे बंधन होते. त्याच्यावर देखेखे ठेवण्यासाठी मोठ्या संस्थानांतून ब्रिटिश रेसिडेंट/छोट्या संस्थानांमधून पोलिटिकल एजंट नेमलेला असे. त्याच्या सल्ल्याने संस्थानिकाने कारभार चालवावा अशी अपेक्षा असे. विशेषत: ब्रिटिश सतेला उपद्रव होईल असे कृत्य करण्याचिरुद्ध कडक उपाययोजना करण्याचा रेसिडेंटचा सळ्हा त्याच्यावर बंधनकारक होता. सर्व हिंदुस्थानची सत्ता व्हाईसरॉयच्या हाती एकवटलेली आहे व सर्व कारभाराचे सुसळूकरण करण्याचे त्याचे काम आहे. (One charge) हे लॉर्ड कॅनिंगने उद्घोषिलेल्या सूचनेत ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थानी हिंदुस्थान यांच्या समान हिताच्या गोष्टी करण्याचा अधिकार व्हाईसरॉयला मिळाला होता. त्यामुळे भारतात रेल्वेसेवा सुरु झाल्यावर ती ज्या मार्गाने न्यावयाची त्या जागा अधिग्रहित करण्याची सत्ता व्हाईसरॉयला मिळाली. त्यामुळे राजकीय हृद कोणाची आहे याचा विचार न करता रेल्वेमार्ग आखणे सुकर झाले. भारतीय टपाल सेवा सुरु झाल्यावर त्या सेवेची सुविधा सर्व संस्थानांनी (चार अपवाद, वगळता) घेतली. तीच गोष्ट भारतीय दूरसंचार सेवा (टेलिग्राफ) सर्व संस्थानांनी स्वीकारली. संस्थानांना स्वतःची नाणी पाडण्याचा अधिकार असतानाही बहुसंख्य संस्थानांनी भारतीय चलन स्वीकारले. चलन व्यवस्थेचा एकाधिकार हिंदुस्थानच्या गव्हर्नर जनरलकडे होता. हिंदी कायद्याने प्रस्थापित झालेल्या विद्यापीठांशी संस्थानातील शिक्षणसंस्था संलग्न करण्याची मालकी संस्थानिकांना दिली गेली. ब्रिटिश भारतातील न्यायपद्धतीप्रमाणे न्यायालये स्थापण्याची व भारतीय कायद्याप्रमाणे न्यायदान करण्याचे प्रत्येक संस्थानिकाचे कर्तव्य होते. अल्पकालीन संस्थानिकांच्या संस्थानावर हिंदी सरकार रिजंट नेहीत. त्यामुळे ब्रिटिश भारतामधील महसूल पद्धती आपोआप सर्व भारतात रुजविली गेली.

संस्थानी प्रशासनात लहरीपणा, अक्षम्य न्यायदोष, प्रजेवर जुलूम जबरदस्ती झाल्याच्या घटना घडल्यास त्या सुधारण्यासाठी ब्रिटिश सतेला हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार होता. लॉड मेयोने म्हटले आहे की ‘आम्ही (ब्रिटिश सरदार) जसे तुमच्या हक्क, अधिकार यांचा मान राखतो त्याप्रमाणे तुम्ही (संस्थानिकांनी) तुमच्या प्रजेचा हक्क, अंधिकार यांचा मान ठेवून चांगले प्रशासन देण्याचे कर्तव्य पार पाढले पाहिजे’. जर एकाद्या संस्थानात जुलूम जबरदस्ती, अन्याय, भ्रष्टाचार, उधळेपणा वा इतर दुर्गुण आढळल्यास त्यांच्या प्रशासनात हस्तक्षेप करण्याची सावधीम सतेची जबाबदारी आहे आणि तेथील प्रजेची लूटमार व छळवणूक करण्यास आम्ही कधीही संमती देणार नाही. कोणत्याही परिस्थितीत कोणत्याही संस्थानात यादवी युद्ध होऊ देणार नाही. संस्थानिक राजपुत्र लॉर्ड मेयोने अजग्रेर येथे ‘मेयो

कॉलेज’ सुरु केले. सन १८६८ च्या जनरल कॉझेस कायद्यानुसार प्रत्यक्ष ब्रिटिश प्रशासनाखालील प्रदेशाला ब्रिटिश इंडिया व संस्थानी मिळून ‘इंडिया’ हा शब्द निश्चित करण्यात आला. त्यातील अनेक संस्थानातील काही प्रमुख संस्थानिकांनी व व्यक्तींना भारताच्या मध्यवर्ती कायदेमंडळावर नियुक्त करण्यात आले व त्या कायदेमंडळाने मंजूर केलेले कायदे सर्व हिंदुस्थानास लागू होतील असे ठरविण्यात आले. एखाद्या संस्थानात सदोष प्रशासन, अस्वस्थता व अशांती निर्माण झाल्यास त्याची झळ सर्व हिंदुस्थानाला लागौणार महणून अशा परिस्थितीत त्या संस्थानाच्या अंतर्गत कारभारात मध्यवर्ती सतेचा हस्तक्षेप अपरिहार्य ठरतो. या सूत्रानुसार पुढे बडोद्याच्या महाराज गायकवाड यांची चौकशी व त्यांना ग्राज्यभृष्ट करण्याची घटना घडली.

(आ) संस्थानिकांचा कारभार

(१) सातारा

साताच्याचे छत्रपती हे मराठी दौलतीचे खेरे धनी व पेशवे त्यांचे चाकर हा संबंध सर्व छत्रपतींनी व पेशव्यांनी कटाक्षाने पाळला. इंग्रजांनाही याची चांगली जाण होती त्यामुळे कुणाला दुसऱ्याविरुद्ध खेळवायचे व आपला स्वार्थ साधायचा हे कंपनी सरकारला चांगले माहीत होते. छत्रपती शाहूपासून छत्रपतिपदाचे महत्त्व ओसरले तरी साताराकर छत्रपतींची प्रतिष्ठा व इतमाम हा मराठी दौलतीच्या धन्यांसॉ शोभेल असा होता. पेशव्यांच्या डोईबदल झाल्यास नव्या पेशव्यास अधिकारांची वस्त्रे साताराच्या छत्रपतीकडूनच मिळत. अशी वस्त्रे मिळाल्याशिवाय पेशव्यांच्या अधिकारास तात्त्विकदृष्ट्या कायदेशीरपणा येत नसे.

पेशवेपदावर दुसऱ्या बाजीरावासारखा नालायक वारसंदार आल्यानंतर छत्रपतिपदाचे पुनरुज्जीवन करून त्यांच्याकडे च दौलतीचे सर्व अधिकार पुन: सोपिण्यात व त्यांच्या आदेशाने व मार्गदर्शनाने मराठी राज्य चालवावीत असा विचार साताराकर सरदारांच्या मनात आला. तशा हालचालीही सुरु झाल्या. मराठी गोटातील ही यादवी इंग्रजांनी बरोबर हेरली व छत्रपतींना आपल्याकडे खेचण्याचे प्रयत्न इंग्रज वकिलाने सुरु केले. दुसऱ्या बाजीरावाला ही वार्ता समजाताच त्याने छत्रपतींवर कडक पहारे बसविले. तरीही १८१२ च्या अष्टीच्या लढाईनंतर साताराचे छत्रपती इंग्रजांना जाऊन मिळाले. तेव्हा इंग्रजांनी जाहीर केले की, ‘पेशव्यांचे राज्य संपले. आता छत्रपतींचे राज्य शिळ्क राहिले आहे’. पेशव्यांच्या पराभवानंतर इंग्रजांनी छत्रपतींच्या नावे एक घोषणापत्र साताच्याहून जारी केले. (Proclamation of Satara, १० फेब्रुवारी १८१८) या पत्रात पेशव्यांच्या ऐवजी मुंबई इलाख्यात इंग्रजांचे राज्य सुरु झाले आहे. इंग्रजी राजवट सुडाचे राजकारण करणार नाही. येथील लोकांचा धर्म, संस्कृती व परंपरा यांत ब्रिटिश हस्तक्षेप करणार नाहीत. सर्व सरदार, इनामदार व सरंजामदार यांच्या सर्व सवलती हक्क व विशेषाधिकार नव्या राजवटीतही चालू राहीत अशी ग्वाही

देण्यात आली. नव्या इंग्रजी राजवटीविरुद्ध जनतेत प्रक्षोभ निर्माण होऊ नये म्हणून एलिफ्टनने चाणाक्षपणे है घोषणापत्र जारी केले. दुसऱ्या बाजीरावाचा लहरी कारभार संपून ‘कायद्याचे राज्य’ आले याचा काही लोकांना आनंद झाला.

प्रतापसिंहाला सातान्याची गादी प्रदान करताना त्याचे ब्रिटिश रेसिडेंट ग्रॅंट डफ याच्या सल्ल्याने कारभार चालवावा असे बंधन घातले होते. ग्रॅंट डफच्या सहवासात राहून प्रतापसिंहाने अनेक नव्या आधुनिक गोष्टी व विचार आत्मसात केले व आपल्या राज्यात शिस्तशीर प्रशासनाची घडी बसविली. प्रजाहिताची कामे सुरु केली. शाळा, छापखाने काढले. त्यासाठी तज्ज्ञ कर्मचारी व शिक्षकवर्ग मुंबईहून बोलावून आणला. पुढे छत्रपतीने ‘स्वतंत्रपणे’ राज्यकारभार चालविण्याचा प्रयत्न केला. चतुरसिंगासारख्या कर्तव्यागार स्वामिनिष सरदाराला हाताशी धरून इतर मराठे अधिपतींनी मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा छत्रपतीच्या हालचालीवर नजर ठेवण्यासाठी पटवर्धनांची योजना करण्यात आली व त्यांनी ही हे काम चोखपणे बजावले, छत्रपती प्रतापसिंह लोकप्रिय झाल्यास इंग्रजांना डोईजड होतील या भीतीने इंग्रजांनी त्यांच्यावर राजद्वाहाचे आरोप ठेवून त्यांना पदच्युत केले व सातान्याचे राज्य खालसा केले. या अन्यायाविरुद्ध छत्रपतींनी रंगो बापूजी गुसेमार्फत थेट इंग्लंडपर्यंत कसा लढा दिला तो आपण घटक २ मध्ये अभ्यासला आहे.

(२) हैदराबाद

मुघल सत्तेच्या अवनीतीच्या कोळात मुघलांचा दक्षिणेचा सुभेदार म्हणून निजाम उल-मुलक हा कारभार पाहत होता. लवकरच तो स्वतंत्रपणे कारभार करू लागला. चिवट मुंज देण्यात निजाम उल मुलकला भारतातील सर्व सुलतान/बादशाह यांच्यामध्ये सरस मानावा लागेल. त्याने मराठे, टिपू, फ्रेंच व इंग्रज या सर्वांशी अठराव्या शतकापासून अनेक युद्धे केली. त्यापैकी बहुतेक युद्धात तो प्राभूत झाला तरी त्याची सज्जा वाढतच गेली. पराभूत झालेल्या या घराण्याने आपली सज्जा दोनशे वर्षांपेक्षा जास्त टिकविली. जर तो सर्व युद्धांत विजयी झाला असता तर संपूर्ण हिंदुस्थानचे राज्य त्याने कमविले असते व टिकविलेही असते. या हिकमती सुलतानापेक्षा इंग्रज राज्यकर्ते महाधूर्त ठरले म्हणूनच ते निजामाला नियंत्रणात ठेवू शकले. या हैदराबाद संस्थानात सोळा जिल्हे असून त्यात मराठी भाषक मराठवाड्याचे पाच जिल्हे, तेलुगु भाषक आठ व कन्नड भाषक तीन जिल्हे आहेत. प्रजेमध्ये ९० टक्के हिंदू व १० टक्के मुसलमान असे लोकसंख्येचे प्रमाण होते. निजामाकडे गडगंज संपत्ती होती. दुर्दैवने आग्न्याचे राज्य इस्लामी देश म्हणून ओळखले जावे असा निजामाचा प्रयत्न होता. हैदराबादची राजभाषा उर्दू होती. शिक्षण व राज्यकारभारही उर्दू भाषेत चाले. आपली बुद्धी व संपत्ती इस्लामच्या समर्थनासाठी वापरण्यात्रा त्याचा अट्टाहास होता. हैदराबाद संस्थानात मुसलमान हे ‘प्रोटेक्टेड नेशन’ म्हणून वावरत. कोणीही हिंदू मुसलमानाची मालमत्ता विकत घेऊ शकत

नव्हता. हैदराबाद संस्थान हे सर्व संस्थानांमध्ये आकाराने व लोकसंख्यने सर्वांत मोठे होते.

मराठी सत्तेच्या आक्रमणापासून आपले रक्षण करण्यासाठी निजामाने इंग्रजांची तैनाती फौज स्वीकारली व तिच्या खर्चासाठी बन्हाड प्रांत इंग्रजांना दिला. तो परत मिळविण्यासाठी निजामाने जंगजंग पछाडले, पण त्यात त्याला यश आले नाही. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध लढणाऱ्या क्रांतिकारकांना निजाम संस्थानाचा आश्रय घेणे पुष्कळदा सोईचे झाले होते.

एकोणिसाब्या शतकात भारतात अनेक सामाजिक व राजकीय सुधारणा झाल्या. त्याचे परिणाम हैदराबाद संस्थानातही उमटले. पण निजामाने आपल्या प्रजेला कोणतेही हक्क व अधिकार कधी बहाल केले नाहीत. संपूर्ण संस्थानात जनता भाषण, लेखन, मुद्रण यांच्या स्वातंत्र्याची मागणी करीत होती. पण राजकीय पक्ष संघटना स्थापन्यास संस्थानात बंदी असल्याने स्वातंत्र्याची चळवळ असंघटित राहिली. त्यामुळे जनतेच्या मागण्यांचा पाठपुरावा होऊ शकला नाही. परिणामी निजामाचा कारभार हा अधिकाधिक एकतंत्री व प्रजाहितविरोधी बनत गेला.

(३) आर्य समाजाचे कार्य

ब्रिटिश भारतात काँग्रेसची चळवळ सुरु झाली त्या सुमारास हैदराबादमध्ये आर्य समाजाची चळवळ सुरु झाली. हिंदूमधील अज्ञान, अंधश्रद्धा, मूर्तिपूजा, अस्पृश्यता यांचा निरास करून एकसंघ हिंदू समाज निर्माण करण्याचे कार्य मानवसेवेच्या भावनेने आर्य समाजाने सुरु केले होते. आर्य समाजाला राजकारणात रस नव्हता व हैदराबादच्या जुलमी सत्तेमध्ये राजकारण करणेही शक्य नव्हते. आर्य समाजाच्या नेतृत्वाखाली हिंदू समाज संघटित होऊ लागल्यावर निजामी राजवट अस्वस्थ झाली. आर्य समाज प्रचारक हे सुरुवातीला उत्तर भारतामध्ये हैदराबाद संस्थानात आलेले होते. आर्य समाजाच्या कार्याचे काही राजकीय परिणाम होणे अटल होते. आर्य समाजी नेत्यांनी आध्यात्मिक व धार्मिक कायर्बागोबर राष्ट्रजागृतीचे कार्य केले होते, त्यामुळे पंडित सातवळेका या आर्य समाजी प्रचारकाला संस्थानातून हदपार करण्यात आले. त्यांचा गुन्हा एकच की त्यांनी अर्थव वेदातील पृथक्षी सुक्ताचे हिंदीमध्ये भाषांतर केले. आर्य समाजाने मुसलमानांच्या हिंदूविरोधी प्रचाराला तसेच खरमरीत उत्तर देण्याचे काम चालविले. धर्मांतराला विरोध करून हिंदूचे पुनःशुद्धीकरणाचे कार्य चालविले. हैदराबाद संस्थानाच्या अनेक सामाजिक, राजकीय समस्येवर ‘आर्य समाज’ हाच एकमेव तोळगा आहे असे त्यांनी हिंदूप्रजेला पटवून दिले. त्यामुळे त्यांनी निजामाचा रोष ओढवून घेतला. आर्य समाजी कार्यकर्त्यांवर खटले भरून त्यांना तुरुंगात डांबण्यात आले. आर्य समाजाचे मुख्यपत्र ‘सत्यार्थ प्रकाश’ हे निजामी राज्यात आणणे वा वाचणे हा गुन्हा ठरविण्यात आला. आर्य समाजी कार्यकर्त्यांवर सरकारी हस्तकांनी विष प्रयोग केले. निजाम

सरकार व आर्य समाज यांच्यात जबरदस्त संघर्षाला सुरुवात झाली. संस्थानात डडपशाहीचे सत्र सुरु झाले.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर निजामाने भारतीय संघराज्यात सार्पील होण्यास नकार दिला. शेवटी भारत सरकाराला पोलिस कारवाई करून ते संस्थान भारतात विलीन करून घेण्यात आले. निजामाला आपण सार्वभौम सत्ताधीश आहोत असे वाट होते व ब्रिटिश सत्तेने आपणास बरोबरीच्या नात्याने वागवावे असा त्याचा आग्रह असे. सन १९२५ मध्ये त्याने व्हाईसरॉयला लिहिलेल्या प्रत्रात तो म्हणतो, “Save and except matters relating to foreign powers and policies, the Nizams of Hyderabad have been independent in the internal affairs of their state just as much as the British Government in British India with the reservations mentioned by me, the two parties have on all occasions acted with complete freedom and independence in all inter governmental questions that normally arise from time to time between neighbour.”

निजामाच्या या पत्रास उत्तर देताना व्हाईसरॉयने स्पष्ट शब्दात कळविले की, भारतामध्ये फक्त इंग्रजी सत्ता सार्वभौम आहे. कोणताही राजा- संस्थानिक समानतेच्या तत्त्वावर इंग्रज राजवटीशी व्यवहार करू शकत नाही.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) संस्थाने खालसा करण्याच्या ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे हिंदी जनतेत असंतोष माजला व त्याचा भडका स्वातंत्र्य युद्धात झाला. ()
- (२) हिंदी संस्थानांबद्दल हिंदी जनतेच्या भावनांचा अधिक्षेप करून चालणार नाही याचा धडा ब्रिटिशांना मिळाला. ()
- (३) १८६२ साली लॉर्ड कॅनिंगने ब्रिटिश राणी ही भारताची सर्वोच्च शासक असल्याचे जाहीर केले. ()
- (४) सत्तातरात देशी संस्थानिकांना अंतर्गत कारभारात स्वातंत्र्य मिळाले. ()
- (५) ब्रिटिश सरकारने संस्थानिकांना अंतर्गत कारभारात स्वातंत्र्य दिल्यानंतर त्यांच्यावर कोणताही अंकुश ठेवला नाही. त्यांच्यात हस्तक्षेप केला नाही. ()
- (६) संस्थानांना आपले स्वतंत्र चलन निर्माण करण्याचा अधिकार होता. ()
- (७) छत्रपती शाहूपासून छत्रपती पदाचे महत्त्व कमी होऊनही सातारकारांमी छत्रपतीची प्रतिष्ठा व इतिमाम जपले. ()
- (८) १८१२ च्या आष्टीच्या लढाईनंतर सातारचे छत्रपती इंग्रजांना जाऊन मिळाले व पेशव्यांचे राज्य संपूर्ण छत्रपतीचे राज्य शिळ्क राहिले. ()

(९) प्रतापसिंहाने साताच्यात अनेक नव्या आधुनिक गोर्टींचा स्वीकार केला व साताच्यात शिस्तबद्ध प्रशासन निर्माण केले. ()

(१०) छत्रपती प्रतापसिंह लोकप्रिय झाल्याने तो आपणांस डोईजड होईल या भीतीने इंग्रजांनी त्याच्यावर राजदोहाचे आरोप ठेवून त्यास पद्धत्युत केले. ()

(११) हैद्राबाद संस्थानात मुसलमान हे ‘प्रोटेक्टेड नेशन’ म्हणून वावरत. ()

(१२) हैद्राबादच्या संस्थानाने इंग्रजांची तैनाती फौज स्वीकारली नाही. ()

(१३) आर्य समाजाने एकसंध हिंदू समाजाची निर्मिती करण्यासाठी हिंदूमधील दारिक्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी हैद्राबादने चळवळ सुरु केली. ()

(१४) आर्य समाजाला राजकारणात मोठा रस होता. ()

(१५) आर्य समाजाने मुसलमानांच्या हिंदू विरोधी विषारी प्रचाराला चोख उत्तर दिले. ()

(४) कोल्हापूर संस्थान

छत्रपती थोरले शाहू महाराज यांनी छत्रपतींच्या राज्याचा कारभार पेशव्यांकडे कायमचा सुपूर्त केला. त्यामुळे मराठेशाहीचा कारभार पेशव्यांच्या तंत्राने चालू लागला. त्यानंतर पेशव्यांनी कोल्हापूरच्या छत्रपतींची नाकेबंदी करण्याचे धोरण आरंभिले. पेशव्यांनी आपले स्वामिनिष सरदार पटवर्धन यांना कोल्हापूरच्या अवतीभोवती जहागिन्या दिल्या. मराठेशाहीच्या गादीबदलचा सातारा व कोल्हापूरच्या छत्रपतींमधील गृहकलह विसाव्या शतकापर्यंत टिकला.

पेशवाईच्या अस्तानंतर कोल्हापूरकर छत्रपतींनी इंग्रज सरकारशी मिळते घेतले. इंग्रजांच्या परवानगीशिवाय तिसऱ्या राजाशी बोलणी करावयाची नाही. विशिष्ट मर्यादेपेक्षा जास्त सैन्य ठेवावयाचे नाही अशा मानहानिकारक अटी मान्य करून कोल्हापूरचे संस्थान आपले अस्तित्व टिकवून होते.

१८५७ च्या नंतरच्या काळात छत्रपती चौथे शिवाजी यांच्या बंडखोर भूमिकेमुळे इंग्रज सत्तेशी त्यांचा संघर्ष झाला. त्यातून कोल्हापूरचे कारभारी व छत्रपती यांच्यातही तेढ निर्माण झाली. इंग्रज सरकारने छत्रपतींना छळ करण्याचे धोरण ठेवले. केसरी वृत्तपत्राने इंग्रज सरकारच्या कृतीचे वाभाडे काढल्याने केसरीचे संपादक टिळक व आगरकर यांना तुरंगवास भोगावा लागला. अंतिमत: इंग्रज अधिकाऱ्यांनी छत्रपतीला वेढा ठरवून त्यांना अहमदनगरच्या तुरंगात ठेवले. तेथेच त्यांचा मृत्यू झाला. (सन १८८३). त्यांचे वारस म्हणून राजर्षि शाहू महाराज यांनी कारभाराची सूत्रे स्वीकारली. (२ एप्रिल १८८४) त्यांनी विलक्षण धडाडीने सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य केले व आपल्या कर्तव्यारीचा ठसा महाराष्ट्रावर उमटविला. इतर संस्थानाप्रमाणेच कोल्हापूर संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन झाले.

- (९) १८५७ च्या स्वातंत्र्ययुद्धात तटस्थ राहीले.
 (१०) यांनी मंदसोरचा तह करून नर्मदेच्या
 दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश ब्रिटिशांना दिला.

४.२.३ संस्थानांतील राजकीय व सामाजिक परिवर्तने

हिंदी संस्थानावरील ब्रिटिश सार्वभौमत्वाची परिसीमा लॉर्ड कर्झनच्या काळात गाठली गेली. संस्थानिक हे केवळ त्यांचा संस्थानातील कारभारासाठी ब्रिटिश राजसतेचे प्रतिनिधी आहेत. त्यांचे स्वयंसिद्ध असे कोणतेही अधिकार नाहीत. ब्रिटिश सरकारची सार्वभौम सत्ता अविवादित व अनुलंगनीय आहे. संस्थानिक हे सहकारी नव्हेत तर ब्रिटिश सतेचे पूर्णतः मांडलिक आहेत. संस्थानिकांना आपले संस्थान सोडून इतरत्र कोठे जावयाचे असल्यास ब्रिटिश रेसिडेंटची अनुज्ञा घ्यावयास हवी.

या हुक्मशाही प्रवृत्तीचा परिणाम संस्थानिकांमध्ये असंतोष निर्माण होण्यात झाला. या असंतोषाचे नेतृत्व बडोद्याच्या महाराज सयाजीराव तिसरे यांनी केले. त्यांनी आपल्या संस्थानात केलेल्या प्रशासनिक व राजकीय सुधारणांमुळे त्यांना केवळ संस्थानी प्रजेचाच नव्हे तर सर्व भारतीय जनतेचा पाठिंबा मिळाला. भारतात सुरु झालेल्या राष्ट्रीय वळवळीचे पडसाद देशी संस्थानातही उमटू लागले. परिणामी ब्रिटिश सरकारला संस्थानिकांच्या सहकार्याची व पाठिंब्याची नेकड वाटू लागली. त्यातूनच पुढे नरेंद्र मंडळाची स्थापना झाली. १८७५ पर्यंत भारतातील राजकीय अस्थिरता निवळली. संस्थानातील जुनी प्रशासन व्यवस्था नव्या आव्हानांना तोंड देण्यास असमर्थ होत्या. दीर्घकाळ असलेल्या अस्थिरतेमुळे व अनिश्चितेमुळे संस्थानिकांना आपल्या कारभाराची घडी ब्रसविण्यास उसंत मिळाली नव्हती. १८७६ च्या राणीच्या दरबारामुळे राजकीय स्थिरता सुसंपन्न झाली. परंतु संस्थानांची आर्थिक स्थिती तैनाती फौजेच्या पद्धतीमुळे बरीच खालावली होती.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून संस्थानातील कारभार व राजकीय सुधारणा यांसाठी ब्रिटिश सतेचा सळवा व पार्गदर्शन गरजेचे झाले होते. तैनाती फौजेची पद्धती, ब्रिटिश रेसिडेंटची नेमणूक, संस्थानांना परचक्रापासून दिलेले अभय या सर्वांमुळे संस्थानिकांची उपक्रमशीलताच मारली गेली. शिवाय आपली कार्यक्षमता, प्रामाणिकता व उत्साह यांचा ब्रिटिश मनावर विपरीत परिणाम होऊन आपण सार्वभौम सतेच्या अवकृपेला पात्र होण्याची धास्ती संस्थानिकांच्या मनात असे.

(१) प्रशासकीय सुधारणा

युरोपियन मिशनच्यांच्या पुढाकाराने माजी संस्थानातील इंग्रजी शिक्षणाच्या शाळा एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरु झाल्या. कोलहापूर संस्थानात चार सरकारी शाळा १८४८

मध्ये सुरु झाल्या.

हैदराबाद संस्थानात सलारजंग याने १८५३ ते १८८३ पर्यंत दिवाण म्हणून काम केले. त्याने जमिनीचे सर्वेक्षण करून सान्याची निश्चिती केली. दिवाणी व फौजदारी न्यायालये सुरु केली. अंतर्गत शांता व सुव्यवस्थेसाठी स्वतंत्र पोलिस दल उभारले. शिक्षण व वैद्यकीय सेवा यासाठी स्वतंत्र खाती निर्माण केली. दुष्काळ निवारण्यासाठी शासकीय पुढाकराने कामे सुरु केली. (१८७६). संस्थानाची आर्थिक घडी बसवून संस्थानाला ऊर्जितावस्था प्राप्त करून दिली.

इंदूरमध्ये महाराज तुकोजीराव होळकर हे कार्यक्षम राजे होते. त्यांच्या दिमतीला सर माधवरावसारखे कुशल दिवाण लाभल्याने संस्थानाची प्रशासकीय घडी उत्तम बसविली गेली.

बडोदे संस्थानात मल्हरराव गायकवाडांच्या कारकिर्दीत संस्थानात व्यवस्था निर्माण झाल्याने त्यांना पदच्युत करून (१८७५) सयाजीराव तिसरे या केवळ १३ वर्षांच्या मुलाला दत्तक घेऊन गादीवर बसविण्यात आले. त्या काळात संस्थानाचे दिवाण व रेसिडेंट म्हणून सर टी. माधवराव यांनी चांगला कारभार करून संस्थानाला ऊर्जितावस्था आणून दिली. (१८७५-१८८२) सक्षम महसूल पद्धती निर्माण केली. न्याय पद्धतीत मुधारणा केल्या, जाचक कर रद्द केले. पोलिस व न्याय संस्था स्वतंत्र केल्या. सैनिक व पोलिस यांच्या कार्याची निश्चिती करून दिली. शिक्षण व वैद्यकीय सेवा ही स्वतंत्र खाती निर्माण केली. १८८१ पासून बहुसंस्था संस्थानात स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण करण्यात आल्या. तथापि वरील प्रतिनिधी सरकारनियुक्त असत.

१८८१ साली म्हैसूरे राजे चामराजेंद्र वोडियर यांनी आपल्या संस्थानात प्रथम लोकनिर्वाचित प्रतिनिधी सभा सुरु केली. त्याचे पडसाद इतर संस्थानांवर होणे अपरिहार्य होते. इतर संस्थानातून अशा लोकशाही प्रशासनाच्या चळवळी सुरु होण्याच्या घटना पुढील काळात सुरु झाल्या. १८८१ साली महाराजा सयाजीराव गायकवाडांनी राज्यकारभार आपल्या हाती घेतला व अनेक नव्या सुधारणा केल्या. प्रशासन न्यायव्यवस्था स्वतंत्र केली. शेतकऱ्यांवरील अनेक जाचक कर रद्द केले. शैक्षणिक सुधारणा केल्या. बडोदे येथे तंत्रशिक्षणासाठी कलाभवन (सन १८९८) सुरु केले. स्त्रियांसाठी कॉलेज व ट्रेनिंग कॉलेज सुरु केले. १९०४ पर्यंत सर्व संस्थानात सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरु केले. विधवा पुनर्विवाह व बालविवाह प्रतिबंधक कायदे संस्थानात लागू केले.

गावळहेर संस्थानात महाराजा माधवराव शिंदे यांच्या कारकिर्दीत न्यायंत्रणेत सुधारणा केल्या. ब्रिटिश पद्धतीवर न्यायसंहिता तयार केली गेली. जमिनीचा नव्याने सर्वेक्षण करून सारानिश्चिती करण्यात आली. १८९१ मध्ये इंदूर येथे होळकर कॉलेज सुरु झाले. तुरुंग व पोलिस दलाची पुनर्संरचना करण्यात आली. १८९६ च्या दुष्काळात रोजगाराची कामे सुरु केली गेली.

(२) राजकीय परिवर्तनाची वाटचाल

हैदराबाद येथे झालेल्या आर्य समाजाच्या चूळवळीची माहिती आपण पाहिली आहे. सन १८९४ मध्ये प्रशासनातील लोकसंहभागाचे महत्त्व निजामाने तत्त्वतः मान्य केले व सन १९०० मध्ये एक कायदेमंडळ निर्माण करण्यात आले. त्यामध्ये सरकारी अधिकाऱ्यांखेरीज ६ बिगर सरकारी प्रतिनिधी असत. त्यापैकी २ जहागिरदार व जमीनदारांनी निवडलेले, २ हायकोर्ट वकिलांनी निवडलेले व २ मंत्र्यांनी नेमलेले असत.

महाराष्ट्रातील बहुसंख्य संस्थानात प्रातिनिधिक लोकनियुक्त संभासदाकडून कायदे व प्रशासन चालविण्याचा अधिकार जनतेला नव्हता. बहुतेक संस्थानात संस्थानिकांच्या मर्जीप्रमाणेच कारभार चालत असे. ब्रिटिश हिंदुस्थानातील कायद्याचे राज्य ही संकल्पना संस्थानात अभावानेचे आढळते. अनेक संस्थानिकांविरुद्ध दडपशाही कारभाराच्या जनतेच्या तक्रारी असत. काही संस्थानिक स्वैराचारी, उधळे, मद्य, जुगार, अश्वशर्याती यामध्ये रममाण होणारे असत. काही संस्थानातून प्रजापरिषदा स्थापन होऊन त्यांनी लोकशाही कारभारासाठी चलवळीही केल्या. त्याचा काहीसा प्रभाव विसाव्या शतकात आपणास पाहावयास मिळतो. कोल्हापूर, सांगली येथील राजांनी काही मर्यादित अधिकार जनतेला दिले.

(३) सामाजिक परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल

काही कर्तवगार संस्थानिकांनी आपली उपक्रमशीलता सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या कामी लावली. त्यामध्ये कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू महाराज यांचा उल्लेख आवर्जून करावा लागेल. ते लोकोत्तर समाज सुधारक होते. त्यांनी अज्ञान, अंधश्रद्धा, अन्याय याविरुद्ध कार्य केले. महात्मा फुले यांचे कार्य त्यांनी पुढे चालविले. अस्पृश्योद्धार, स्त्रीशिक्षण, धर्म मार्तडांची शिरजोरी व कर्मठपणा याविरुद्ध त्यांनी कार्य केले. अस्पृश्यांना गावातील सार्वजनिक पाणवरे खुले केले, त्यांना समाजात पुढे येण्यासाठी काही सवलती दिल्या. हिंदू मंदिरे अस्पृश्यांना खुली केली. कर्मठपणाचा प्रतिकार करण्यासाठी शासनपद, गुरुचे पीठ निर्माण केले. राज्यात मोफत शिक्षण सुरू केले.

जमगँडी, सांगली येथील संस्थानिकांनी पुण्यांबँईच्या शिक्षण संस्थाना आर्थिक मदत करून तेथे आपल्या संस्थानातील विद्यार्थ्यांना प्राधान्यक्रमाने प्रवेश मिळण्याची व्यवस्था केली. औंधच्या भवानराव पंत प्रतिनिधींनी कला व व्यायामाला प्रोत्साहन दिले. एक सुविद्य, सुसंस्कृत व्यक्तिमत्त्व म्हणून महाराष्ट्रात त्यांचा नावलौकिक होता. सांगलीचे चिंतामणराव पटवर्धन यांनी उद्योगधंद्यात लक्ष घातले. सोन्याच्या खाणी, रेशीम उद्योग यामध्ये त्यांनी रस घेऊन आपल्या प्रजेपुढे एक आदर्श निर्माण केला. जमगँडीकरांनी आपल्या संस्थानात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण मोफत केले. सावंतवाडी संस्थान लहान असले तरी तेथे मुलामुलींसाठी स्वतंत्र शाळा, रात्रशाळा,

प्रौढसाक्षरता वर्ग, फिरती वाचनालये अशा आधुनिक सुधारणा झाल्या. कोकणातील दशावतारी नाटके, जत्रा, भजनी मंडळे यांनाही येथील राजांनी सतत उत्तेजन दिले. जत संस्थानात जमीन महसुलाखेरीज प्रजेवर कोणताही कर नव्हता.

(४) उपसंहार

हैदराबाद व कोल्हापूर वगळता महाराष्ट्रातील संस्थाने आकाराने व उत्पन्नाच्या दृष्टीने तशी लहानच होती. ब्रिटिशसे खालील महाराष्ट्रातील राजकीय व सामाजिक चलवळीचे लोण या संस्थानात पोहोचणे अनिवार्य होते. या संस्थानामध्येही संस्थानांच्या कारभारात प्रजेच्या प्रतिनिधींना सामील करून घ्यावे यासाठी लोकशाही चलवळी झाल्या. अशा चलवळी ब्रिटिश सत्तेला इष्ट वाटत नसल्याने इंग्रजी सत्तेच्या दबावाखाली या चलवळींना संस्थानानी विरोध केला. जंजिरा, अक्कलकोट यांसारख्या काही संस्थानांत प्रजेचा छळ झाल्याचीही उदाहरणे आहेत. पण एकंदरीत मराठी संस्थानिक तुलनात्मकदृष्ट्या सुसंस्कृतच म्हटले पाहिजेत. सर्वच संस्थानिक निरंकुश सत्ता गाजवीत होते हे विधान अतिशयोक्त म्हणून आक्षेपाह ठरते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर त्यात विलीन होण्याचे सर्व संस्थानिकांनी स्वखुषीने मान्य केलेले आहे. हैदराबाद हे एकमेव अपवादात्मक उदाहरण आहे. भारतातील सामाजिक परिवर्तनाला संस्थानिकांनी सक्रिय हातभार लावला आहे. ब्रिटिश महाराष्ट्र नसलेल्या सामाजिक परिवर्तनामध्ये कोल्हापूर, बडोदा ही संस्थाने अग्रेसर राहिली आहेत.

स्वर्य-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) लॉर्ड कर्झनच्या काळात हिंदू संस्थानांवरील ब्रिटिश सार्वभौमत्वाची परिसीमा गाठली गेली. ()
- (२) संस्थानिकांच्या असंतोषाचे नेतृत्व बडोद्याचे महाराज सयाजीराव तिसरे यांनी केले. ()
- (३) तैनाती फौजेची पद्धत, ब्रिटिश रेसिडेंटची नेमणूक यातून संस्थानिकांच्या उपक्रमशीलतेस मोठी चालना मिळाली. ()
- (४) मिशनन्यांच्या पुढाकाराने संस्थानात इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या शाळा स्थापन करण्यात आल्या. ()
- (५) हैद्राबाद संस्थानात सलारजंग याने जमिनीचे सर्वेक्षण (सर्वेक्षण) करून शेतसारा निश्चित केला. ()
- (६) म्हैसूरुचे राजे चामराजेंद्र वोडिय र यांनी आपल्या संस्थानात प्रथम लोकनिर्वाचित प्रतिनिधी सभा सुरू केली. ()

- (७) ग्वाल्हेरच्या संस्थानात महाराजा माधवराव शिंदे यांच्या कारकिर्दीत न्याययंत्रणेत सुधारणा करण्यात आल्या. ()
- (८) महाराष्ट्रात बहुसंख्य संस्थानांत प्रतिनिधिक लोकनियुक्त सभासदांकडून प्रशासन चालविण्याचा अधिकार प्रजेला होता. ()
- (९) राजिं शाहू महाराजांनी अस्पृश्योद्भार, स्त्रीशिक्षण, कर्मठ धार्मिक कर्मकांडाविरुद्ध आवाज उठवणे यांसारख्या सामाजिक परिवर्तनाच्या क्षेत्रात मोठे कार्य केले. ()
- (१०) जामखंडी, सांगली येथील संस्थानांची पुण्याच्या शिक्षण संस्थाना मदत देऊन आपल्या संस्थानातील मुळे तेथे शिकण्यास पाठविली. (.)
- (११) सांगलीचे चिंतामणराव पटवर्धन यांनी उद्योगक्षेत्रात लक्ष घातले नाही. ()

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

तैनाती फौजेची पद्धती : इंग्रजी सत्ता भारतातील एक प्रभावी सत्ता बनविण्याकरिता लॉर्ड वेलस्लीने तैनाती फौजेची पद्धती सुरु केली. भारतातील राजांमध्ये सतत संघर्ष चालत असे. त्यांना आधुनिक शास्त्रास्त्रांनी सुसज्ज अशा इंग्रजी फौजेची मदत होती. बलवानाने आर्थिक मोबदल्यात दुर्बलास फौजेचे साहा करणे ही जुनीच पद्धत होती. पण वेलस्लीने त्यात नियमबद्धता आणून हिंदी राजांना आपल्या अधिपत्याखाली आणण्यासाठी त्याचा उपयोग केला. ही तैनाती फौज मिळविण्यासाठी त्याने नियम केले. (१) देशी राजाचे स्वसंरक्षणार्थ इंग्रजी कवायती फौज आपल्या पदरी बाळगावी. (२) त्या फौजेच्या खर्चाकरिता वार्षिक खंडणी व मुलूख तोडून द्यावा. (३) आपल्या पदरी इंग्रजाखेरीज इतर युरोपीयांना ठेवू नये वा त्यांना मदत करू नये. (४) इंग्रजांच्या अनुमतीशिवाय कोणाशीही मैत्रीचा तह वा युद्ध करू नये. (५) इतर राज्यांबरोबर उत्पन्न होणारे वाद इंग्रजांच्या मध्यस्थीने सोडवावेत. (६) इंग्रजांचे सार्वभौमत्व मान्य करावे.

या पद्धतीमुळे देशी राजे राज्यकारभाबद्वाल बेफिकीर बनत व त्यांच्या राज्यात अव्यवस्था माजून त्यांना इंग्रजी छत्राचा अधिकाधिक आश्रय घ्यावा लागे.

विल्यम बॅटिकचे तत्त्व : इंग्रजांच्या अंकित राजांनी प्रजेची पिळवणूक करून अन्यायाने स्वतःची चैन चालविल्यास तेथील असंतोषाचा बंदोबस्त करण्याची जबाबदारी इंग्रजांच्या तैनाती फौजेवर येई. तेव्हा इंग्रज रेसिडेंट्ला

संस्थानिकाच्या अंतर्गत कारभारावर लक्ष ठेवण्याचा व त्यांच्या दुर्वृत राजाला पदच्युत करण्याचा अधिकार सार्वभौम सत्तेला आहे. हे तत्त्व बॅटिकने मांडले व निश्चिन्तने आचरले.

रेसिडेंट : देशी संस्थाने व इंग्रजी सत्ता यांच्यामधील दुवा म्हणून इंग्रजी सत्तेचा प्रतिनिधी देशी संस्थानात ठेविला जाई. त्याला संस्थानाच्या कारभारावर लक्ष ठेवण्याचा, राजाला सल्ला देण्याचा व प्रसंगी त्याच्याविरुद्ध इंग्रजी सरकारला अहवाल देण्याचे काम करावे लागे. त्याला संस्थानिकामध्ये कायदे लागू होत असत.

वारसा कायदा : सन १८३४ मध्ये कंपनी सरकारने दत्तकाचा कायदा करून निपुत्रिक राजाने घेतलेल्या दत्तकास परवानगी देणे, न देणे हे सार्वभौम सत्तेच्या मर्जीवर राहील असे जाहीर केले. लॉर्ड डलहौसीने या कायद्याचा आधार घेऊन महाराष्ट्रातील नागपूर व सातारा ही संस्थाने खालसा केली. हा कायदा हिंदू परंपरेच्या विरुद्ध होता व केवळ इंग्रजी साम्राज्य वाढविण्याच्या धोरणानुसारच केलेला होता.

मेयोचे तत्त्व : देशी संस्थानिकांचा विश्वास व निष्ठा संपादन करण्यासाठी मेयोने कोणत्याही परिस्थितीत संस्थाने खालसा केली जाणाऱ्ह. नाहीत असे स्पष्ट आश्वासन देशी संस्थानिकांना दिले.

संघराज्य : भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीपुढे दबून ब्रिटिश सरकारने लंडन येथे गोलमेज परिषद भरवली. (१९३१) त्यात भारतीय काँग्रेसखेरीज इतर राजकीय पक्ष व संस्थानिक प्रथमच एकत्र आले. त्यांचा वाटाघाटीत संस्थाने व ब्रिटिश यांत मिळून भारतीय संघराज्य बनविण्याचे एकमताने ठरले. पण प्रत्यक्ष कायदा करताना (१९३५) या संघराज्यात सामील होण्याचा प्रश्न संस्थानांच्या इच्छेवर सोपविला गेला.

माउंटबॅटन योजना : प्रदीर्घ वाटाघाटीनंतर तत्कालीन ब्रिटिश व्हाइसरॉय लॉर्ड माउंटबॅटन यांनी सत्तांतरासाठी एक योजना सुचविली, त्यातही ब्रिटिश सत्तांतरानंतर संस्थाने सार्वभौम बनतील. व त्यांना स्वतंत्र राहण्याचा वा हिंदुस्थान किंवा पाकिस्तान यात सामील व्हावयाचे ते ठरविण्याचा अधिकार राहील असे सुचविले होते. ते सर्व हिंदी पक्षांनी मान्य केले होते. -

नरेंद्र मंडळ : हिंदुस्थानातील वाढत्या राजकीय चळवळीना शह देण्यासाठी ब्रिटिशांनी हिंदी संस्थानिकांचे एक प्रतिनिधिक मंडळ - नरेंद्र मंडळ निर्माण केले. (१९११) हिंदुस्थानाच्या राजकीय भवितव्याच्या बाबतीत संस्थानिकांनीही सहभागी करून घेतले पाहिजे असे सांगितले. या नरेंद्र मंडळामध्ये मोठ्या संस्थानांना स्वतंत्र प्रतिनिधित्व असे तर छोठ्या संस्थानांचे गट करून त्यांचा

एक प्रतिनिधी या नरेंद्र मंडळावर असे. लंडनला भरलेल्या गोलमेज परिषदाना नरेंद्र मंडळाचे प्रतिनिधी उपस्थित होते.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✓) (५) (✓)
(६) (✗) (७) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (✗)
(६) (✓) (७) (✓) (८) (✓) (९) (✓) (१०) (✓)
(११) (✓) (१२) (✗) (१३) (✓) (१४) (✗)
(१५) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) छत्रपती थोरले शाहू महाराज (२) राजर्षि शाहू महाराज
(३) मुघल बादशाह औरंगजेब (४) पटवर्धन (५) १८६९
(६) गायकवाड (७) बायजाबाई (८) दादा खाजगीबाले
(९) ग्वालहेरचे शिंदे (१०) होळकर

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✓) (५) (✓)
(६) (✓) (७) (✓) (८) (✗) (९) (✓) (१०) (✓)
(११) (✗)

४.५ सारांश

अठाराब्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठे हे हिंदुस्थानामधील सर्व शक्तिमान सत्ताधीश बनले होते. मराठ्याचे वीर अटेकपार शौर्य गाजवीत होते. दिल्लीचा बादशाह मराठ्यांचा आश्रित बनला होता. धोरणी इंग्रजांनी मराठेशाहीत फूट पाढून त्यांच्यातील यादवीचा नेमका फायदा उपटला. १८०२ साली वसईच्या तहाने दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याने इंग्रजी तैनाती फौज स्वीकारली व तेथेच मराठ्यांचे ग्रह फिरले. मराठेशाहीचे आधारस्तंभ पेशवे, होळकर, भोसले व शिंदे हे आपापसात लढण्यासाठी इंग्रजांच्या मदतीची याचना करू लागले. तिसऱ्या मराठी युद्धानंतर १८१८ मध्ये इंग्रजांनी पेशवाई बुडवून शानिवारवाढ्यावर आपला ध्वज फडकावला. शिंदे, भोसले, होळकर यांना स्वतंत्र राजे करून

त्यांच्याशी स्वतंत्र तह केले व हळूहळू त्यांच्यावर मात करून त्यांचेही पंख कापले. पेशवाई बुडाल्याचा धक्का महाराष्ट्राला जाणवू नये म्हणून सातारला छत्रपतींची राजवट सुरु झाल्याचे भासवून त्यालाही आपले अंकित संस्थान बनविले व माउंट एलिफन्टने महाराष्ट्रात इंग्रजी अंमल सुरु केला. पेशवाईतील काही सरदारांची वतने-संस्थाने म्हणून कायम ठेवली. महाराष्ट्राचा बराच्चा सुलूख - मराठवाडा हा निजामाच्या संस्थानात होता. तो आधीच इंग्रजांच्या आश्रित झाला होता. आपले पंख कापून इंग्रजांनी आपणास मांडलिक बनविल्याची जाणीव संस्थानांना झाल्यावर त्यांच्यातील असंतोषाने १८५७ चा उठाव झाला. आपले दडपशाहीचे धोरण आपल्याच मत्तेवर घाला घालील याची जाणीव झाल्याने ईस्ट इंडिया कंपनीचे विसर्जन करून राणीच्या जाहीरनाम्याने ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानची सत्ता आपल्याकडे घेतली. संस्थानांना अंतर्गत संरक्षणाचे अभय देऊन त्यांना पुरते आपल्या दावणीस जुळले. संस्थाने अंतर्गत बाबतीत स्वतंत्र असावी. तरी दुर्वृत्त राजाला पदच्युत करण्याचा, ब्रिटिश सत्तेच्या हितासाठी संस्थानी कारभारावर अंकुश ठेवण्याचा अधिकार ब्रिटिश सत्तेला आहे हे प्रभावीपणे सिद्ध केले. या अनिश्चिततेच्या काळात ना ब्रिटिश भारतात ना संस्थानात राजकीय जागृती होती, ना राजकीय चळवळ.

एकोणिसाब्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटिश हिंदुस्थानात इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार झाला. राजकीय जागृती होऊ लागली. त्यातून राजकीय, सामाजिक चळवळी होऊ लागल्या. हिंदी जनतेच्या असंतोषाला वाट फोडण्यासाठी, चळवळीला सनदशीर स्वरूप देण्यासाठी, १८५७ च्या बंडाळीची पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी भारतीय राष्ट्रीय सभेची स्थापना सर ह्यूम यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. हळूहळू तिचे पडसाद महाराष्ट्रातील संस्थानातही पदू लागले. मर्यादित अधिकार असल्यामुळे कर्तबगार संस्थानिकांनी आपल्या कर्तृत्वाचा ओघ सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या दिशेने वळविला. त्यात बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड, कोल्हापूरचे छत्रपती राजर्षि शाहू महाराज यांचे कार्य मोलाचे ठरले. सांगलीच्या पटवर्धनांनी औद्योगिक विकासात लक्ष घातले. सर्वच संस्थानांनी शैक्षणिक क्षेत्रात आपले योगदान दिले. महाराष्ट्रातील सर्व संस्थानांतून ब्रिटिश चलनपद्धती, ब्रिटिश पोस्ट, तारायंत्र यांच्या सोयी, लोहमार्गाच्या सोयी स्वीकारण्यात आल्या. या सुधारणांपाठेपाठ येणाऱ्या राजकीय व सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळी या संस्थानातूनही सुरु झाल्या. रेसिडेंटच्या दबावामुळे राजकीय परिमर्जनाची त्यांची वाटचाल मंद होती. तरी सामाजिक क्षेत्रात त्यांनी बरेच पुरोगामी कार्य केले आहे. बन्याच संस्थानिकांनी प्रशासकीय सुधारणा करून जनतेच्या हालअपेष्टा कमी करण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटिश हिंदुस्थान व संस्थाने मिळून एकसंधी राज्य बनविण्याची स्वतंत्र कल्पनाही त्यांनी उचलून धरली व १९४७ साली भारत स्वतंत्र होताना त्यात विलीनीकरणाचा निर्णय स्वरूपीने घेतला.

याला अपवाद हैदराबादचे निजामी संस्थान ठरले. बहुसंख्य प्रजा हिंदू असतानाही आपले संस्थान इस्लामी राज्य बनविण्याचा घाट त्यांनी घातला. आपले स्वतंत्र चलन, लोहमार्ग कायम ठेवण्याचा अट्टाहास केला. हिंदू प्रजेचा छळ सुरु केला. परिणामी आर्य समाजाने याला विरोध करून संघर्षाचा पवित्रा घेतला. निजामी राजवटीनेही दडपशाही करून ही चळवळ दडपण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटिश संतांतरानंतरही आपले स्वतंत्र सार्वभौम राज्य ठेवण्याचा अट्टाहास केला. शेवटी संस्थानातील हिंदू प्रजेच्या रक्षणासाठी, भारताला एकसंघ बनविण्यासाठी भारत सरकाराला जुलमी निजामी राजवटीविरुद्ध पोलिस अऱ्कशन करून ते संस्थान भारतात विलीन करून घ्यावे लागले.

४.६ अधिक अध्ययन

सन १८३५ मध्ये सरकारी लोकशिक्षण समितीचा अध्यक्ष लॉर्ड मेकॉले याने सांगितले की, इंग्रजी ही साप्राज्याची, कायद्याची, कारभाराची म्हणून उपयुक्त भाषा आहे. ती शास्त्र व साहित्य यांनी समृद्ध असून तिचे शिक्षण येथील लोकांना दिले तर येथील प्रजेमध्ये असा एक वर्ग निर्माण होईल की, जो रक्ताने व वणनि हिंदी, पण रुची, नीती व बुद्धी यांनी इंग्रजच होईल. हाच वर्ग इंग्रजी राज्याचा पुरस्कर्ता होईल.

□ राणीचा जाहीरनामा

१ नोव्हेंबर १८५८ रोजी इंग्लंडच्या राणीने संतांतर झाल्याची अधिकृत घोषणा केली व हिंदी प्रजेला काही अभिवचने दिली. (१) सध्यांपेक्षा अधिक मुलूख सरकार आपल्या ताब्यात घेणार नाही. (२) कंपनीने संस्थानिकांशी केलेले करार कायम राहतील व ह्यांना दत्तकाची परवानगी मिळेल. (३) हिंदी लोकांच्या धार्मिक बाबतीत सरकार ढवळाढवळ करणार नाही. (४) आमच्या इतर प्रजेप्रमाणेच हिंदी लोकांना सर्व अधिकार राहतील. (५) सरकारी नोकरी देताना वर्ण, वंश, धर्म यावरून पक्षपात केला जाणार नाही. (६) बंडात भाग घेतलेल्या मुडाच्या भावनेने वागविले जाणार नाही.

पण लॉर्ड लिटन म्हणतो की, 'या अभिवचनाने आम्ही हिंदी लोकांना फसविले.

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

(१) भारतातील संस्थानांच्या उदयाचा मागोवा घ्या.

- (२) देशी संस्थाने व ब्रिटिश सत्ता यांच्यामधील संबंध स्पष्ट करा.
- (३) सातान्याच्या छत्रपती प्रतापसिंह व त्यांचे कारभारी रंगो बापूजी यांनी ब्रिटिश सत्तेच्या अन्यायाविरुद्ध दिलेल्या लढ्याची माहिती द्या.
- (४) महाराष्ट्रातील संस्थानांच्या निर्मितीची माहिती थोडक्यात स्पष्ट करा.
- (५) 'संस्थाने ही मध्ययुगीन परिस्थितीचा वारसा होय' हे विधान कितपत सत्य आहे ? स्पष्ट करा.
- (६) तैनाती फैजेच्या पद्धतीने संस्थानांवर कोणते परिणाम झाले, ते स्पष्ट करा.
- (७) 'सार्वभौम ब्रिटिश सत्तेला संस्थानांचा वारसा उरविण्याचा / नाकारण्याचा अधिकार आहे' हे १८३४ च्या कायद्यातील कलम कितपत न्यायोचित व हिंदी परंपरांना छेद देणारे होते, याचे विवेचन करा.
- (८) 'एकोणिसाब्या शतकात संस्थानिकांना राजकीय व सामाजिक परिवर्तनाच्या दिशेने काहीच वाटचाल करणे शक्य नव्हते' या विधानाची कारणीमांसा करा.
- (९) 'संस्थानाबाबत ब्रिटिशसत्तेचे धोरण एकोणिसाब्या शतकात सतत बदलत गेले' याचे स्पष्टीकरण करा.
- (१०) खालील विषयांवर टिपा लिहा.
 - (अ) निजामी राजवट
 - (आ) महाराष्ट्रातील पटवर्धनी संस्थाने
 - (इ) राजर्षी शाहू महाराजांचे कार्य
 - (ई) संस्थाने प्रजा परिषदा.
 - (उ) नरेंद्र मंडळ
 - (ऊ) डलहौसीचे दत्तक नामंजूर करण्याचे धोरण
 - (ए) मराठी संस्थानिकांचे सामाजिक परिवर्तनातील योगदान

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) सरदेसाई गो.स., 'ब्रिटिश रियासत' (उत्तरार्ध), मुंबई, १९३९
- (२) Majumdar R.C. (Ed.) 'British Paramountcy and Indian Renaissance' (Part I & II) Volume- IX, Bhevhus Publication
- (३) Sir. Baurton W.P., 'The Princes of India' London, 1934
- (४) Lathhe A.B., 'Memories of Shri. Shahu Chhatrapati Maharaja of Kolhapur' Bombay, 1924.
- (५) कर्वे, जोगळेकर, जोशी (संपा.), 'महाराष्ट्र परिचय', पुणे १९५९

- (५) Grant Duft., 'A History of Maratha', Vol. III, London, 1922
- (६) Ravindra Kumar, 'Western India in the Nineteenth Century' London, 1969
- (७) K. Belhe , 'Social Policy and Social Change in Western India', London, 1957
- (८) Panikkar K.M., 'Evolution of British Policy Towards Indian States', London, 1929
- (९०) Rice Stanley, 'Life of Sayaji Rao III Maharaja of Baroda' Oxford, 1932
- (११) Shartry K.R.R. , 'Indian States and Responsible Government', Allahabad, 1939

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिंक

उपलब्ध शिक्षणक्रम

संशोधन शिक्षणक्रम

पी.एच.डी. (विषय संप्रेषण/शैक्षणिक संप्रेषण/दूरशिक्षण)
एम.फिल. (विषय संप्रेषण/शैक्षणिक संप्रेषण/दूरशिक्षण)
पी.एच.डी. (कृषि संप्रेषण/विकसन/विस्तार)

पदव्युत्तर शिक्षणक्रम

एम.ए. (विषय संप्रेषण/शैक्षणिक संप्रेषण/दूरशिक्षण)
एम.कॉम. (विषय संप्रेषण)
एम.एस्सी. (विषय संप्रेषण)
एम.बी.ए.
शिक्षणशास्त्र निष्णात (एम.एड.)
ग्रंथालय व माहितीशास्त्र निष्णात (एम.लिब. अँड आय.एस्सी.)
एम.एस्सी. (कृषि संप्रेषण/विकसन/विस्तार)
रुग्णालय व्यवस्थापन (पदव्युत्तर पदविका)

पदवी शिक्षणक्रम

पूर्वतयारी (बी.ए./बी.कॉम.)
कला स्नातक (बी.ए.)
वाणिज्य स्नातक (बी.कॉम.)
शिक्षणशास्त्र पदवी (बी.एड.)
उद्यानविद्या पदवी (बी.एच.एस्सी.)
ग्रंथालय व माहितीशास्त्र पदवी (बी.लिब. अँड आय.एस्सी.)
संगणकशास्त्र पदवी (माहिती तंत्रज्ञान) (बी.एस्सी.) (आय.टी.)
बी.टेक. (मरीन इंजिनीअरिंग)
बी.एस्सी. (नर्सिंग)

पदविका शिक्षणक्रम

शालेय व्यवस्थापन पदविका
इलेक्ट्रॉनिक्स इंजिनीअरिंग डिप्लोमा (बी.टी.ई. समकक्ष)
डिप्लोमा इन कॉम्प्युटर टेक्नॉलॉजी
डिप्लोमा इन इंस्ट्रियल इलेक्ट्रॉनिक्स
डिप्लोमा इन कम्प्युनिकेशन इंजिनीअरिंग
डिप्लोमा इन इन्स्ट्रुमेंटेशन इंजिनीअरिंग
इतर पदविका शिक्षणक्रम
डिप्लोमा इन कॉम्प्युटराईज्ड फायनान्शियल अकौटिंग
डिप्लोमा इन ऑफिस कॉम्प्युटिंग
डिप्लोमा इन कॉम्प्युटर ऑपरेशन
वृत्तपत्रविद्या व जनसंज्ञापन
डिप्लोमा इन कॉम्प्युटर हार्डवेअर मेंटेनन्स अँण नेटवर्क टेक्नॉलॉजीज
डिप्लोमा इन प्रिंटिंग टेक्नॉलॉजी अँण ग्राफिक आर्ट
फल्बागा उत्पादन पदविका
भाजीपाला उत्पादन पदविका
फुलशोटी व प्रांगण उद्यान पदविका

कृषिव्यवसाय व्यवस्थापन पदविका

डिप्लोमा इन फॉशन डिजाईन
डिप्लोमा इन इंटरिअर डेकोरेशन अँण डिजाईन

प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम

सर्टिफिकेट इन कॉम्प्युटर फंडामेंटल्स
सर्टिफिकेट इन पीसीबी ड्राफ्टिंग, मॅन्युफॅक्चरिंग अँड असेंब्ली
सर्टिफिकेट इन बेसिक इलेक्ट्रॉनिक्स
सर्टिफिकेट इन डिजिटल इलेक्ट्रॉनिक्स अँड मायक्रोप्रोसेसर्स
सर्टिफिकेट इन प्रोग्रॅमिंग इन सी
सर्टिफिकेट इन कॉम्प्युटर अपग्रेडेशन अँड मेंटेनन्स
सर्टिफिकेट इन रेडिओ/टेपरेकॉर्डर मेक्निक
सर्टिफिकेट इन डिजिटल कॉम्प्युटर इलेक्ट्रॉनिक्स
सर्टिफिकेट इन वर्क टेक्नॉलॉजी
बागकाम अ. उद्यान विकास
माध्यमिक शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण
मल्टिस्किल बोकेशनल प्रोग्रॅम्स (सुवर्ण जयंती प्रशिक्षण योजना)
लेथ ऑपरेटर
फिटर (जनरल)
मेक्निक : टू व्हीलर
डोमेस्टिक वायरमन
वेल्डर अँड फेब्रिकेटर
प्लंबर
फोर व्हीलर मेक्निक
टीव्ही/व्हीसीडी मेक्निक
रेफ्रिजरेशन अँड एअर कंडिशनिंग
ब्युटिपालर व्यवस्थापन
ओद्योगिक सुरक्षा रक्षक
कॉम्प्युटर प्रिप्रेटरी स्किल
MSCIT
डी.टी.पी. (DTP)
केड (CAD)
कॉम्प्युटराईज्ड फायनान्शियल अकौटिंग
ऑफिस कॉम्प्युटिंग
विषय अध्यापनशास्त्र प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम
सर्टिफिकेट इन कॉम्प्युटर ऑपरेशन्स
सर्टिफिकेट इन वेब डेवलपमेंट
स्वयं-सहाय्य गट प्रेरक/प्रेरिका प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम
बालसेविका प्रमाणपत्र
सेवांतर्गत प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम (माध्यमिक १२ वर्षे, २४ वर्षे
कला शिक्षकांसाठी)
दाई (सुईण) प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम
प्राथमिक आरोग्य सेवा प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम
रुग्णालय सहाय्यक प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम

शिक्षणक्रमाची माहिती मिळविण्यासाठी पत्ता

संचालक, विद्यार्थी सेवा विभाग, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

